र्थ्थयः ॥ १७ ॥ न च प्रतिनिधिं कर्त्तुं चिकीर्षामि तपोधन । अत्र
मे भगवन् सम्यक् साचिव्यं कर्त्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ एवमुक्तस्तु पार्थेन
कृष्णो द्वैपायनस्तदा । मुहूर्त्तमनुसञ्चिन्त्य धर्म्मराजानमब्रवीत् ॥१९॥

व्यास उवाच । कोषश्चापि विशीर्णोऽयं परिपूर्णो भविष्यति ।
विद्यते द्रविणं पार्थ गिरौ हिमवति स्थितम् ॥ २० ॥ उत्सृष्टं
ब्राह्मणैर्यज्ञे मरुत्तस्य महात्मनः । तदानयस्व कौन्तेय पर्य्याप्तं
तद्भविष्यति ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं यज्ञे मरुत्तस्य द्रविणं तत् समा-
चितम् । कस्मिंश्च काले स नृपो बभूव वदताम्वर ॥ २२ ॥

व्यास उवाच । यदि शुश्रूषसे पार्थ शृणु कारन्धमं नृपम् ।
यस्मिन् काले महावीर्य्यः स राजासीन्महाधनः ॥ २३ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि आश्वमेधिकपर्व्वणि मरुत्तीये
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शुश्रूषे तस्य धर्म्मज्ञ राजर्षेः परिकीर्त्त-
नम् । द्वैपायन मरुत्तस्य कथां प्रब्रूहि मेऽनघ ॥ १ ॥

व्यास उवाच । आसीत् कृतयुगे तात मनुर्द्दण्डधरः प्रभुः ।
तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रसन्धिरिति विश्रुतः ॥ २ ॥ प्रसन्धेरभवत्
पुत्रः क्षुप इत्यभिविश्रुतः । क्षुपस्य पुत्र इक्ष्वाकुर्म्महीपालोऽभवत्
प्रभुः ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रशतं राजन्नासीत् परमधार्म्मिकम् । तांस्तु
सर्व्वान् महीपालानिक्ष्वाकुरकरोत् प्रभुः ॥ ४ ॥ तेषां ज्येष्ठस्तु
विंशोऽभूत् प्रतिमानं धनुष्मताम् । विंशस्य पुत्रः कल्याणो विविंशो
नाम भारत ॥ ५ ॥ विविंशस्य सुता राजन् बभूवुर्द्दशपञ्च च ।
सर्व्वे धनुषि विक्रान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥ दानधर्म्म-
रताः शान्ताः सततं प्रियवादिनः । तेषां ज्येष्ठः खनीनेत्रः सुतान्

सर्वानपीड़यत् ॥ ७॥ खनीनेत्रस्तु विक्रान्तो जित्वा राज्य-
मकण्टकम् । नाशक्नद्रचितुं राज्यं नान्वरज्यन्त तं प्रजाः ॥ ८॥
तमपास्य च तद्राज्ये तस्य पुत्रं सुवर्चसम् । अभ्यषिञ्चन्त राजेन्द्र
मुदिता ह्यभवंस्तदा ॥ ९ ॥ स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निर-
सनन्तु तत् । नियतो वर्त्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया ॥ १० ॥
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः शमदमान्वितः । प्रजास्तं चान्व-
रज्यन्त धर्म्मनित्यं मनस्विनम् ॥ ११ ॥ तस्य धर्म्मप्रवृत्तस्य व्यशी-
र्य्यत् कोशवाहनम् । तं क्षीणकोशं सामन्ताः समन्तात् पर्य्य-
पीड़यन् ॥ १२ ॥ स पीड्यमानो बहुभिः क्षीणकोशाश्ववाहनः ।
आर्त्तिमार्च्छत् परां राजा सह भृत्यैः पुरेण च ॥ १३ ॥ न चैन-
मभिहन्तुन्ते शक्नुवन्ति बलक्षये । संप्रवृत्तो हि राजा स धर्मनित्यो
युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ यदा तु परमामार्त्तिं गतोऽसौ सपुरो नृपः ।
ततः प्रदध्मौ स करं प्रादुरासीत्ततो बलम् ॥ १५ ॥ ततस्तानजयत्
सर्वान् प्रातिसीमान्नराधिपान् । एतस्मात् कारणाद्राजन् विश्रुतः
स करन्धमः ॥ १६ ॥ तस्य कारन्धमः पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत् ।
इन्द्रादनवरः श्रीमान् देवैरपि सुदुर्ज्जयः ॥ १७ ॥ तस्य सर्वे
महीपाला वर्त्तन्ते स्म वशे तदा । स हि सम्राड़भूत्तेषां वृत्तेन
च बलेन च ॥ १८ ॥ अविक्षिन्नाम धर्मात्मा शौर्य्येणेन्द्रसमोऽभवत् ।
यज्ञशीलो धर्म्मरतिर्धृतिमान् संयतेन्द्रियः ॥ १९ ॥ तेजसादित्य-
सदृशः क्षमया पृथिवीसमः । बृहस्पतिसमो बुद्ध्या हिमवानिव
सुस्थिरः ॥ २० ॥ कर्म्मणा मनसा वाचा दमेन प्रशमेन च । मनां-
स्याह्लादयामास प्रजानां स महीपतिः ॥ २१ ॥ य ईजे हय-
मेधानां शतेन विधिवत् प्रभुः । याजयामास यं विद्वान् स्वय-
मेवाङ्गिराः प्रभुः ॥ २२ ॥ तस्य पुत्रोऽतिचक्राम पितरं गुणवत्तया ।
मरुत्तो नाम धर्म्मज्ञश्चक्रवर्त्ती महायशाः । नागायुतसमप्राणः
साक्षाद्विष्णुरिवापरः ॥ २३ ॥ स यक्ष्यमाणो धर्मात्मा शातकुम्भ-

मयाच्युत। कारयामास शुभ्राणि भाजनानि सहस्रशः ॥ २४ ॥
मेरुं पर्वतमासाद्य हिमवत्पार्श्व उत्तरे। काञ्चनः सुमहान्
पादस्तत्र कर्म्म चकार सः ॥ २५॥ ततः कुण्डानि पात्रीश्च पिठरा-
ण्यासनानि च। चक्रुः सुवर्णकर्त्तारो येषां संख्या न विद्यते ॥२६॥
तस्यैव च समीपे तु यज्ञवाटो बभूव ह। ईजे तत्र स धर्मात्मा
विधिवत् पृथिवीपतिः। मरुत्तः सहितैः सर्वैः प्रजापालैर्नरा-
धिपः ॥ २७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि सम्वर्त्तमरुत्तीये
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कथं वीर्य्यः समभवत् स राजा वदताम्वर।
कथञ्च जातरूपेण समयुज्यत स द्विज ॥ १ ॥ क्व च तत् साम्प्रतं
द्रव्यं भगवन्नवतिष्ठते। कथञ्च शक्यमस्माभिस्तदवाप्तुं तपोधन ॥ २ ॥
व्यास उवाच। असुराश्च सुराश्चैव दक्षस्यासन् प्रजापतेः।
अपत्यं बहुलं तात तेऽस्पर्द्धन्त परस्परम् ॥ ३ ॥ तथैवाङ्गिरसः
पुत्रौ व्रततुल्यौ बभूवतुः। बृहस्पतिर्बृहत्तेजाः सम्वर्त्तश्च तपो-
धनः ॥ ४ ॥ तावतिस्पर्द्धिनौ राजन् पृथगास्तां परस्परम्। बृह-
स्पतिः स सम्वर्त्तं बाधते स्म पुनः पुनः ॥ ५ ॥ स बाध्यमानः सततं
भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत। अर्थानुत्सृज्य दिग्वासा वनवासमरो-
चयत् ॥ ६ ॥ वासवोऽप्यसुरान् सर्वान् विजित्य च निपात्य च।
इन्द्रत्वं प्राप्य लोकेषु ततो वव्रे पुरोहितम् ॥ ७ ॥ पुत्रमङ्गिरसो
ज्येष्ठं विप्रश्रेष्ठं बृहस्पतिम्। याज्यस्त्वङ्गिरसः पूर्वमासीद्राजा
करन्धमः ॥ ८ ॥ वीर्य्येणाप्रतिमो लोके वृत्तेन च बलेन च। शत-
क्रतुरिवौजस्वी धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ ९ ॥ वाहनं यस्य योधाश्च
मित्राणि विविधानि च। शयनानि च मुख्यानि महार्हाणि च

सर्वशः ॥ १० ॥ ध्यानादेवाभवद्राजन् मुखवातेन सर्वशः । स्वगुणैः पार्थिवान् सर्वान् वशे चक्रे नराधिपः ॥ ११ ॥ संजीव्य कालमिष्टश्च सशरीरो दिवङ्गतः । बभूव तस्य पुत्रस्तु ययातिरिव धर्मवित् ॥ १२ ॥ अविक्षिन्नाम शत्रुजित् स्ववशे कृतवान्महीम् । विक्रमेण गुणैश्चैव पितेवासीत् स पार्थिवः ॥ १३ ॥ तस्य वासवतुल्योऽभून्मरुत्तो नाम वीर्य्यवान् । पुत्रस्तमनुरक्ताभूत् पृथिवी सागराम्बरा ॥ १४ ॥ स्पर्द्धते स स्म सततं देवराजेन नित्यदा । वासवोऽपि मरुत्तेन स्पर्द्धते पाण्डुनन्दन ॥ १५ ॥ शुचिः स गुणवानासीन्मरुत्तः पृथिवीपतिः । यतमानोऽपि वै शक्रो न विशिष्यति स्म ह ॥ १६ ॥ सोऽशक्नुवन् विशेषाय समाहूय बृहस्पतिम् । उवाचेदं वचो देवैः सहितो हरिवाहनः ॥ १७ ॥ बृहस्पते मरुत्तस्य मास्म कार्षीः कथञ्चन । दैवं कर्माथ पित्र्यं वा कर्त्तासि मम चेत् प्रियम् ॥ १८ ॥ अहं हि त्रिषु लोकेषु सुराणाञ्च बृहस्पते । इन्द्रत्वं प्राप्तवानेको मरुत्तस्तु महीपतिः ॥ १९ ॥ कथं ह्यमर्त्यं ब्रह्मंस्त्वं याजयित्वा सुराधिपम् । याजयेर्मृत्युसंयुक्तं मरुत्तमविशङ्कया ॥ २० ॥ मां वा वृणीष्व भद्रन्ते मरुत्तं वा महीपतिम् । परित्यज्य मरुत्तं वा यथाजोषं भजस्व माम् ॥ २१ ॥ एवमुक्तः स कौरव्य देवराज्ञा बृहस्पतिः । मुहूर्त्तमिव सञ्चिन्त्य देवराजानमब्रवीत् ॥ २२ ॥ त्वं भूतानामधिपतिस्त्वयि लोकाः प्रतिष्ठिताः । नमुचेर्विश्वरूपस्य निहन्ता त्वं बलस्य च ॥ २३ ॥ त्वमाजहर्थ देवानामेको वीरश्रियं पराम् । त्वं बिभर्षि भुवं द्याञ्च सदैव बलसूदन ॥ २४ ॥ पौरोहित्यं कथं कृत्वा तव देवगणेश्वर । याजयेयमहं मर्त्त्यं मरुत्तं पाकशासन ॥ २५ ॥ समाश्वसिहि देवेन्द्र नाहं मर्त्त्यस्य कर्हिचित् । ग्रहीष्यामि स्रुवं यज्ञे शृणु चेदं वचो मम ॥ २६ ॥ हिरण्यरेता नोष्णः स्यात् परिवर्त्तेत मेदिनी । भासन्तु न रविः कुर्य्यान्न तु सत्यं चलेन्मयि ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । बृहस्पतिवचः श्रुत्वा शक्रो विगतमत्सरः । प्रशस्यैनं विवेशाथ स्वमेव भवनं तदा ॥ २८ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि आश्वमेधिकपर्व्वणि सम्वर्त्तमरुत्तीये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

व्यास उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । बृहस्पतेश्च संवादं मरुत्तस्य च धीमतः ॥ १ ॥ देवराजस्य समयं कृतमाङ्गिरसेन ह । श्रुत्वा मरुत्तो नृपतिर्यज्ञमाहारयत् परम् ॥२॥ सङ्कल्प्य मनसा यज्ञं करन्धमसुतात्मजः । बृहस्पतिमुपागम्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ भगवन् यन्मया पूर्वमभिगम्य तपोधन । कृतोऽभिसन्धिर्यज्ञस्य भवतो वचनाद्गुरो ॥ ४ ॥ तमहं यष्टुमिच्छामि सम्भाराः सम्भृताश्च मे । याज्योऽस्मि भवतः साधो तत् प्राप्नुहि विधत्स्व च ॥ ५ ॥

बृहस्पतिरुवाच । न कामये याजयितुं त्वामहं पृथिवीपते । वृतोऽस्मि देवराजेन प्रतिज्ञातश्च तस्य मे ॥ ६ ॥

मरुत्त उवाच । पित्र्यमस्मि भवत्क्षेत्रं बहु मन्ये च ते भृशम् । तवास्मि याज्यतां प्राप्तो भजमानं भजस्व माम् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिरुवाच । अमर्त्यं याजयित्वाहं याजयिष्ये कथं नरम् । मरुत्त गच्छ वा मा वा निवृत्तोऽस्म्यद्य याजनात् ॥ ८ ॥ न त्वां याजयिताऽस्म्यद्य वृणु त्वं यमिहेच्छसि । उपाध्यायं महाबाहो यस्ते यज्ञं करिष्यति ॥ ९ ॥

व्यास उवाच । एवमुक्तस्तु नृपतिर्मरुत्तो व्रीडितोऽभवत् । प्रत्यागच्छत् सुसंविग्नो ददर्श पथि नारदम् ॥ १० ॥ देवर्षिणा समागम्य नारदेन स पार्थिवः । विधिवत् प्राञ्जलिस्तस्थावथैनं नारदोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥ राजर्षे नातिहृष्टोऽसि कच्चित् क्षेमं तवानघ । क्व गतोऽसि कुतश्चेदमप्रीतिस्थानमागतम् ॥ १२ ॥ श्रोतव्यं

चेच्छया राजन् ब्रूहि मे पार्थिवर्षभ । व्यपनेष्यामि ते मन्युं सर्वं यत्नैर्नराधिप ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तो मरुत्तस्तु नारदेन महर्षिणा । विप्रलम्भमुपाध्यायात् सर्व्वमेव न्यवेदयत् ॥ १४ ॥

मरुत्त उवाच । गतोऽस्म्यङ्गिरसः पुत्रं देवाचार्य्यं बृहस्पतिम् । यज्ञार्थमृत्विजं द्रष्टुं स च मां नाभ्यनन्दत ॥ १५ ॥ प्रत्याख्यातश्च तेनाहं जीवितं नाद्य कामये । परित्यक्तश्च गुरुणा दूषितश्चास्मि नारद ॥ १६ ॥

व्यास उवाच । एवमुक्तस्तु राज्ञा स नारदः प्रत्युवाच ह । आविक्षितं महाराज वाचा संजीवयन्निव ॥ १७ ॥

नारद उवाच । राजन्नङ्गिरसः पुत्रः सम्वर्त्तो नाम धार्मिकः । चंक्रमीति दिशः सर्वा दिग्वासा मोहयन् प्रजाः ॥ १८ ॥ तं गच्छ यदि याज्यं त्वां न वाञ्छति बृहस्पतिः । प्रसन्नस्त्वां महातेजाः सम्वर्त्तो याजयिष्यति ॥ १९ ॥

मरुत्त उवाच । संजीवितोऽहं भवता वाक्येनानेन नारद ! पश्येयं क्व नु सम्वर्त्तं शंस मे वदताम्वर ॥ २० ॥ कथञ्च तस्मै वर्त्तेयं कथं मां न परित्यजेत् । प्रत्याख्यातश्च तेनापि नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ २१ ॥

नारद उवाच । उन्मत्तवेशं बिभ्रत् स चंक्रमीति यथासुखम् । वाराणस्यां महाराज दर्शनेप्सुर्महेश्वरम् ॥ २२ ॥ तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं क्वचित् । तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तेत स सम्वर्त्तो महीपते ॥ २३ ॥ तं पृष्ठतोऽनुगच्छेथा यत्र गच्छेत् स वीर्य्यवान् । तमेकान्ते समासाद्य प्राञ्जलिः शरणं व्रजेः ॥ २४ ॥ पृच्छेत्त्वां यदि केनाहं तवाख्यात इति स्म ह । ब्रूयास्त्वं नारदेनेति सम्वर्त्तः कथितोऽसि मे ॥ २५ ॥ स चेत्त्वामनुयुञ्जीत ममानुगमनेच्छया । शंसेथा वह्निमारूढम्मामपि त्वमशङ्कया ॥ २६ ॥

व्यास उवाच। स तथेति प्रतिश्रुत्य पूजयित्वा च नारदम्। अभ्यनुज्ञाय राजर्षिर्ययौ वाराणसीं पुरीम् ॥ २७ ॥ तत्र गत्वा यथोक्तं स पूर्य्या द्वारे महायशाः। कुणपं स्थापयामास नारदस्य वचः स्मरन् ॥ २८ ॥ यौगपद्येन विप्रश्च पुरीद्वारमथाविशत्। ततः स कुणपं दृष्ट्वा सहसा संन्यवर्त्तत ॥ २९ ॥ स तं निवृत्तमालोक्य प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात्। आविक्षितो महीपालः सम्वर्त्तमुपशिक्षितुम् ॥ ३० ॥ स च तं विजने दृष्ट्वा पांशुभिः कर्द्दमेन च। श्लेष्मणा चैव राजानं ष्ठीवनैश्च समाकिरत् ॥ ३१ ॥ स तथा बाध्यमानो वै सम्वर्त्तेन महीपतिः। अन्वगादेव तमृषिं प्राञ्जलिः संप्रसादयन् ॥ ३२ ॥ ततो निवर्त्त्य सम्वर्त्तः परिश्रान्त उपाविशत्। शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं बहुशाखिनम् ॥ ३३ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि आश्वमेधिकपर्व्वणि सम्वर्त्तमरुत्तीये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सम्वर्त्त उवाच। कथमस्मि त्वया ज्ञातः केन वा कथितोऽस्मि ते। एतदाचक्ष्व मे तत्त्वमिच्छसे चेन्मम प्रियम् ॥ १ ॥ सत्यं ते ब्रुवतः सर्व्वं संपत्स्यन्ते मनोरथाः। मिथ्या च ब्रुवतो मूर्द्धा शतधा ते स्फुटिष्यति ॥ २ ॥

मरुत्त उवाच। नारदेन भवान्मह्यमाख्यातो ह्यटता पथि। गुरुपुत्रो ममेति त्वं ततो मे प्रीतिरुत्तमा ॥ ३ ॥

सम्वर्त्त उवाच। सत्यमेतद्भवानाह स मां जानाति सत्रिणम्। कथयस्व तदेतन्मे क्व नु सम्प्रति नारदः ॥ ४ ॥

मरुत्त उवाच। भवन्तं कथयित्वा स मम देवर्षिसत्तमः। ततो मामभ्यनुज्ञाय प्रविष्टो हव्यवाहनम् ॥ ५ ॥

व्यास उवाच। श्रुत्वा तु पार्थिवस्यैतत् सम्वर्त्तः परमां गतः।

एतावद्दृहमप्येवं भक्षयामिति सोऽब्रवीत्॥ ६॥ ततो मरुत्तस्तुमत्तो वाचा निर्भर्त्सयन्निव। रुषया ब्राह्मणो राजन् पुनः पुनरथाब्रवीत्॥ ७॥ वातप्रधानेन मया स्वचित्तवशवर्त्तिना। एवं विकृतरूपेण कथं याजितुमिच्छसि॥ ८॥ भ्राता मम समर्थश्च वासवेन च सत्कृतः। वर्त्तते याजने चैव तेन कर्माणि कारय॥ ९॥ गार्हस्थ्यञ्चैव याज्याश्च सर्वा गुह्याश्च देवताः। पूर्वजेन समाक्षिप्तं शरीरं वर्ज्जितन्त्विदम्॥ १०॥ नाहन्तेनाननुज्ञातस्त्वामाविक्षित कर्हिचित्। याजयेयं कथञ्चिद्वै स हि पूज्यतमो मम॥ ११॥ स त्वं बृहस्पतिं गच्छ तमनुज्ञाप्य चाव्रज। ततोऽहं याजयिष्ये त्वां यदि यष्टुमिहेच्छसि॥ १२॥

मरुत्त उवाच। बृहस्पतिं गतः पूर्वमहं सम्वर्त्त तत् शृणु। न मां कामयते याज्यमसौ वासवकाम्यया॥ १३॥ अमरं याज्यमासाद्य याजयिष्ये न मानुषम्। शक्रेण प्रतिषिद्धोऽहं मरुत्तं मा स्म याजयीः॥ १४॥ स्पर्द्धते हि मया विप्र सदा हि स तु पार्थिवः। एवमस्त्विति चाप्युक्तो भ्रात्रा ते बलसूदनः॥ १५॥ स मामभिगतं प्रेम्णा याज्यत्वे न बुभूषति। देवराजं समाश्रित्य तद्विद्धि मुनिपुङ्गव॥ १६॥ सोऽहमिच्छामि भवता सर्वस्वेनापि याजितुम्। कामये समतिक्रान्तुं वासवं त्वत्कृतैर्गुणैः॥ १७॥ न हि मे वर्त्तते बुद्धिर्गन्तुं ब्रह्मन् बृहस्पतिम्। प्रत्याख्यातो हि तेनास्मि तथानपकृते सति॥ १८॥

सम्वर्त्त उवाच। चिकीर्षामि यथाकामं सर्वमेतत्त्वयि ध्रुवम्। यदि सर्वानभिप्रायान् कर्त्तासि मम पार्थिव॥ १९॥ याज्यमानं मया हि त्वां बृहस्पतिपुरन्दरौ। द्विषितां समभिक्रुद्धावेतदेकं समर्थये॥ २०॥ स्थैर्य्यमत्र कथं मे स्यात् स त्वं निःसंशयं कुरु। कुपितस्त्वां न हीदानीं भस्मीकुर्य्यां सबान्धवम्॥ २१॥

मरुत्त उवाच। यावत्तपेत् सहस्रांशुस्तिष्ठेरंश्चापि पर्वताः।

तावल्लोकान्न लभेयं त्यजेयं सङ्गतं यदि ॥ २२ ॥ मा चापि शुभबुद्धित्वं लभेयमिह कर्हिचित् । विषयैः सङ्गतश्चास्तु त्यजेयं सङ्गतं यदि ॥ २३ ॥

सम्वर्त्त उवाच । आविश्चित शुभा बुद्धिः श्रूयतां तव कर्मसु । याजनं हि ममाप्येवं वर्त्तते हृदि पार्थिव ॥ २४ ॥ अभिधास्ये च ते राजन्नक्षय्यं द्रव्यमुत्तमम् । येन देवान् सगन्धर्वान् शक्रञ्चाभिभविष्यसि ॥ २५ ॥ न तु मे वर्त्तते बुद्धिर्धने याज्येषु वा पुनः । विप्रियन्तु करिष्यामि भ्रातुश्चेन्द्रस्य चोभयोः ॥ २६ ॥ गमयिष्यामि शक्रेण समतामपि ते ध्रुवम् । प्रियञ्च ते करिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि सम्वर्त्तमरुत्तीये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७॥

सम्वर्त्त उवाच । गिरेर्हिमवतः पृष्ठे मुञ्जवान्नाम पर्वतः । तप्यते यत्र भगवांस्तपो नित्यमुमापतिः ॥ १ ॥ वनस्पतीनां मूलेषु शृङ्गेषु विषमेषु च । गुहासु शैलराजस्य यथाकामं यथासुखम् ॥ २ ॥ उमासहायो भगवान् यत्र नित्यं महेश्वरः । आस्ते शूली महातेजा नानाभूतगणावृतः ॥ ३ ॥ तत्र रुद्राश्च साध्याश्च विश्वेऽथ वसवस्तथा । यमश्च वरुणश्चैव कुवेरश्च सहानुगः ॥ ४ ॥ भूतानि च पिशाचाश्च नासत्यावपि चाश्विनौ । गन्धर्वाप्सरसश्चैव यक्षा देवर्षयस्तथा ॥ ५ ॥ आदित्या मरुतश्चैव यातुधानाश्च सर्वशः । उपासन्ते महात्मानं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ६ ॥ रमते भगवांस्तत्र कुवेरानुचरैः सह । विकृतैर्विकृताकारैः क्रीड़द्भिः पृथिवीपते ॥ ७ ॥ श्रिया ज्वलद् दृश्यते वै बालादित्यसमद्युतिः । न रूपं शक्यते तस्य संस्थानं वा कथञ्चन ॥ ८ ॥ निर्द्देष्टुं प्राणिभिः

केचित् प्राकृतैर्मांसलोचनैः। नोष्णं न शिशिरस्तत्र न वायुर्न च भास्करः ॥ ९ ॥ न जरा क्षुत्पिपासे वा न मृत्युर्न भयं नृप। तस्य शैलस्य पार्श्वेषु सर्वेषु जयताम्वर ॥ १० ॥ धातवो जातरूपस्य रश्मयः सवितुर्यथा। रक्ष्यन्ते ते कुवेरस्य सहायैरुद्यतायुधैः ॥ ११ ॥ चिकीर्षद्भिः प्रियं राजन् कुवेरस्य महात्मनः। तस्मै भगवते कृत्वा नमः शर्वाय वेधसे ॥ १२ ॥ रुद्राय शितिकण्ठाय सुरूपाय सुवर्चसे। कपर्द्दिने करालाय हर्य्यक्ष्णे वरदाय च ॥ १३ ॥ त्र्यक्ष्णे पूष्णोदन्तभिदे वामनाय शिवाय च। याम्यायाव्यक्तरूपाय सद्वृत्ते शङ्कराय च ॥ १४ ॥ क्षेम्याय हरिकेशाय स्थाणवे पुरुषाय च। हरिनेत्राय मुण्डाय कृशायोत्तरणाय च ॥ १५ ॥ भास्कराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे। उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे ॥ १६॥ गिरिशाय प्रशान्ताय यताय चीरवाससे। बिल्वदण्डाय सिद्धाय सर्वदण्डधराय च ॥ १७ ॥ मृगव्याधाय महते धन्विनेऽथ भवाय च। वराय सोमवक्त्राय सिद्धमन्त्राय चक्षुषे ॥ १८ ॥ हिरण्यबाहवे राजन्नुग्राय पतये दिशाम्। लेलिहानाय गोष्ठाय सिद्धमन्त्राय विष्णवे। पशूनां पतये चैव भूतानां पतये नमः ॥ १९ ॥ वृषाय मातृभक्ताय सेनान्ये मध्यमाय च। स्रुवहस्ताय यतये धन्विने भार्गवाय च ॥ २० ॥ अजाय कृष्णनेत्राय विरूपाक्षाय चैव ह। तीक्ष्णदंष्ट्राय तीक्ष्णाय वैश्वानरमुखाय च ॥ २१ ॥ महाद्युतयेऽनङ्गाय सर्वाय पतये दिशाम्। विलोहिताय दीप्ताय दीप्ताक्षाय महौजसे ॥२२॥ कपालमालिने नित्यं सुवर्णमुकुटाय च। महादेवाय कृष्णाय त्र्यम्बकायानघाय च ॥ २३ ॥ क्रोधनाय नृशंसाय मृदवे बाहुशालिने। दण्डिने तप्ततपसे तथैवाक्रूरकर्म्मणे ॥ २४ ॥ सहस्रशिरसे चैव सहस्रचरणाय च। नमः स्वधास्वरूपाय बहुरूपाय दंष्ट्रिणे ॥ २५ ॥ पिनाकिनं महादेवं महायोगिनमव्ययम्।

त्रिशूलहस्तं वरदं त्र्यम्बकं भुवनेश्वरम् ॥ २६ ॥ त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम्। प्रभवं सर्व्वभूतानां धारणं धरणीधरम् ॥ २७ ॥ ईशानं शङ्करं सर्व्वं शिवं विश्वेश्वरं भवम्। उमापतिं पशुपतिं विश्वरूपं महेश्वरम् ॥ २८ ॥ विरूपाक्षं दशभुजं दिव्यगोवृषभध्वजम्। उग्रं स्थाणुं शिवं रौद्रं शर्व्वं गौरीशमीश्वरम् ॥ २९ ॥ शितिकण्ठमजं शुक्रं पृथुं पृथुहरं वरम्। विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ३० ॥ प्रणम्य शिरसा देवमनङ्गाङ्गहरं हरम्। शरण्यं शरणं याहि महादेवं चतुर्मुखम् ॥ ३१ ॥ एवं कृत्वा नमस्तस्मै महादेवाय रंहसे। महात्मने क्षितिपते तत्सुवर्णमवाप्स्यसि ॥ ३२ ॥ सुवर्णमाहरिष्यन्तस्तत्र गच्छन्तु ते नराः। इत्युक्तः स वचस्तेन चक्रे कारन्धमात्मजः ॥३३॥ ततोऽतिमानुषं सर्व्वं चक्रे यज्ञस्य संविधिम्। सौवर्णानि च भाण्डानि सञ्चक्रुस्तत्र शिल्पिनः ॥ ३४ ॥ बृहस्पतिस्तु तां श्रुत्वा मरुत्तस्य महीपतेः। समृद्धिमतिदेवेभ्यः सन्तापमकरोद्भृशम् ॥ ३५ ॥ स तप्यमानो वैवर्ण्यं कृशत्वं चागमत् परम्। भविष्यति हि मे शत्रुः सम्वर्त्तो वसुमानिति ॥ ३६ ॥ तं श्रुत्वा भृशसन्तप्तं देवराजो बृहस्पतिम्। अभिगम्यामरवृतः प्रोवाचेदं वचस्तदा ॥ ३७ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि आश्वमेधिकपर्व्वणि सम्वर्त्तमरुत्तीये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच। कच्चित् सुखं स्वपिषि त्वं बृहस्पते कच्चिन्मनोज्ञाः परिचारकास्ते। कच्चिद्देवानां सुखकामोऽसि विप्र कच्चिद्देवास्त्वां परिपालयन्ति ॥ १ ॥

बृहस्पतिरुवाच। सुखं स्वपे शयने स्विरात्र तथा मनोज्ञाः

परिचारका मे । तथा देवानां सुखकामोऽस्मि नित्यं देवाश्च मां सुभृशं पालयन्ति ॥ २ ॥

इन्द्र उवाच । कुतो दुःखं मानसं देहजं वा पाण्डुर्विवर्णश्च कुतस्त्वमद्य । आचक्ष्व मे ब्राह्मण यावदेतान्निहन्मि सर्वांस्तव दुःखकर्तॄन् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिरुवाच । मरुत्तमाहुर्मघवन् यक्ष्यमानं महायज्ञेनोत्तमदक्षिणेन । तं सम्वर्त्तो याजयतीति मे श्रुतं तदिच्छामि न स तं याजयेत ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच । सर्वान् कामाननुयातोऽसि विप्र यस्त्वं देवानां मन्त्रवित् सुपुरोधाः । उभौ च ते जरामृत्यू व्यतीतौ किं सम्वर्त्तस्तव विप्र ॥ ५ ॥

बृहस्पतिरुवाच । देवैः सह त्वमसुरान् प्रणुद्य जिघांससे चाप्युत सानुबन्धान् । यं यं समृद्धं पश्यसि तत्र तत्र दुःखं सपत्नेषु समृद्धिभावः ॥६॥ अतोऽस्मि देवेन्द्र विवर्णरूपः सपत्नो मे वर्द्धते तं निशम्य । सर्वोपायैर्मघवन् सन्नियच्छ सम्वर्त्तं वा पार्थिवं वा मरुत्तम् ॥ ७ ॥

इन्द्र उवाच । एहि गच्छ प्रहितो जातवेदो बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते । अयं वै त्वां याजयिता बृहस्पतिस्तथामरश्चैव करिष्यतीति ॥ ८ ॥

अग्निरुवाच । अहं गच्छामि भगवन् दूतोऽद्य बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते । वाचं सत्यां पुरुहूतस्य कर्त्तुं बृहस्पतेश्चापचितिं चिकीर्षुः ॥ ९ ॥

व्यास उवाच । ततः प्रायाद्धूमकेतुर्महात्मा वनानि सर्वाणि वीरुधश्चावमृद्नन् । कामाद्धिमान्ते परिवर्त्तमानः काष्ठातिगो मातरिश्वेव नर्द्दन् ॥ १० ॥

मरुत्त उवाच । आश्चर्य्यमद्य पश्यामि रूपिणं वह्निमागतम् । आसनं सलिलं पाद्यं गाञ्चोपानय वै मुने ॥ ११ ॥

अग्निरुवाच । आसनं सलिलं पाद्यं प्रतिनन्दामि तेऽनघ । इन्द्रेण तु समादिष्टं विद्धि मां दूतमागतम् ॥ १२ ॥

मरुत्त उवाच । कच्चित् श्रीमान् देवराजः सुखी च कच्चित्वाप्मान् प्रीयते धूमकेतो । कच्चिद्देवा अस्य वशे यथावत् प्रब्रूहि त्वं मम कार्त्स्न्येन देव ॥ १३ ॥

अग्निरुवाच । शक्रो भृशं सुसुखी पार्थिवेन्द्र प्रीतं चेच्छत्यजरां वै त्वया सः । देवाश्च सर्वे वशगास्तस्य राजन् सन्देशं त्वं शृणु मे देवराज्ञः ॥ १४ ॥ यदर्थं मां प्राहिणोत्त्वत्सकाशं बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते । अयं गुरुर्याजयतां नृप त्वां मर्त्यं सन्तममरं त्वां करोतु ॥ १५ ॥

मरुत्त उवाच । सम्वर्त्तोऽयं याजयिता द्विजो मां बृहस्पतेरञ्जलिरेष तस्य । न चैवासौ याजयित्वा महेन्द्रं मर्त्यं सन्तं याजयन्नद्य शोभेत् ॥ १६ ॥

अग्निरुवाच । ये वै लोका देवलोके महान्तः संप्राप्स्यसे तान् देवराजप्रसादात् । त्वाञ्चेदसौ याजयेद्वै बृहस्पतिर्नूनं स्वर्गं त्वं जयेः कीर्त्तियुक्तः ॥ १७ ॥ तथा लोका मानुषा ये च दिव्याः प्रजापतेश्चापि ये वै महान्तः । ते ते जिता देवराज्यञ्च कृत्स्नं बृहस्पतिर्याजयेच्चेन्नरेन्द्र ॥ १८ ॥

सम्वर्त्त उवाच । मास्मैवं त्वं पुनरागाः कथञ्चिद्बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते । मा त्वां धक्ष्ये चक्षुषा दारुणेन संक्रुद्धोऽहं पावक त्वं निबोध ॥ १९ ॥

व्यास उवाच । ततो देवानगमद्धूमकेतुर्दाहाद्भीतो व्यथितोऽश्वत्थपर्णवत् । तं वै दृष्ट्वा प्राह शक्रो महात्मा बृहस्पतेः सन्निधौ हव्यवाहम् ॥ २० ॥

इन्द्र उवाच । यत्त्वं गतः प्रहितो जातवेदो बृहस्पतिं परि-

दातुं मरुत्ते। तत् किं प्राह स नृपो यच्यमानः कच्चिद्वचः प्रतिगृह्णाति तच्च ॥ २१ ॥

अग्निरुवाच। न ते वाचं रोचयते मरुत्तो बृहस्पतेरञ्जलिं प्राहिणोत् सः। सम्वर्त्तो मां याजयितेत्युवाच पुनः पुनः स मया प्रोच्यमानः ॥ २२ ॥ उवाचेदं मानुषा ये च दिव्याः प्रजापतेर्ये च लोका महान्तः। तांश्चेल्लभेयं सम्विदन्तेन कृत्वा तथापि नेच्छेयमिति प्रतीतः ॥ २३ ॥

इन्द्र उवाच। पुनर्गत्वा पार्थिवं त्वं समेत्य वाक्यं मदीयं प्रापयस्वार्थयुक्तम्। पुनर्यद्युक्तो न करिष्यते वचस्ततो वज्रं संप्रहर्त्तास्मि तस्मै ॥ २४ ॥

अग्निरुवाच। गन्धर्वराट् यात्वयं तत्र दूतो बिभेम्यहं वासव तत्र गन्तुम्। संरब्धो मामब्रवीत् तीक्ष्णरोषः सम्वर्त्तो वाक्यञ्चरितब्रह्मचर्य्यः ॥ २५ ॥ यद्यागच्छेः पुनरेवं कथञ्चिद्बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते। दहेयन्त्वाञ्चक्षुषा दारुणेन संक्रुद्ध इत्येतदवैहि शक्र ॥ २६ ॥

शक्र उवाच। त्वमेवान्यान्दहसे जातवेदो न हि त्वदन्यो विद्यते भस्मकर्त्ता। त्वत्संस्पर्शात् सर्वलोका बिभेति अश्रद्धेयं वदसे हव्यवाह ॥ २७ ॥

अग्निरुवाच। दिवं देवेन्द्र पृथिवीञ्चान्तरीक्षं संवेष्टयेस्त्वं स्वबलेनैव शक्र। एवम्विधस्येह सतस्तवासौ कथं वृत्रस्त्रिदिवं प्रागजहार ॥ २८ ॥

इन्द्र उवाच। नगण्डिकाकारयोगं करेणुं न चारिसोमं प्रपिबामि वह्ने। न दुर्बले वै प्रहरामि वज्रं को मे सुखाय प्रहरेत मर्त्यः ॥ २९ ॥ प्रव्राजयेयं कालकेयान् पृथिव्यामपाकर्षं दानवानन्तरीक्षात्। दिवं प्रह्लादमवसानमानयं को मे सुखाय प्रहरेत मानवः ॥ ३० ॥

अग्निरुवाच । यत्र शर्यातिं च्यवनोऽयाजयिष्यत् सहाश्विभ्यां सोममगृह्णाद्दिकः । तत्त्वं क्रुद्धः प्रत्यषेधीः पुरस्ताच्छर्यातियज्ञं स्मार तं महेन्द्र ॥ ३१ ॥ वज्रं गृहीत्वा च पुरन्दर त्वं संप्राहार्षीश्च्यवनस्यातिघोरम् । स ते विप्रः सह वज्रेण बाहुमपागृह्णात्तपसा जातमन्युः ॥ ३२ ॥ ततो रोषात् सर्व्वतो घोररूपं सपत्नं ते जनयामास भूयः । मदं नामानमसुरं विश्वरूपं यं त्वं दृष्ट्वा चक्षुषी सम्मीमीलः ॥ ३३ ॥ हनुरेका जगतिस्था तथैका दिवं गता महती दानवस्य । सहस्रं दन्तानां शतयोजनानां सुतीक्ष्णानां घोररूपं बभूव ॥ ३४ ॥ वृत्ता स्थूला रजतस्तम्भवर्णा दंष्ट्रायतस्तो द्वे शते योजनानाम् । स त्वां दन्तान् विदशन्नभ्यधावज्जिघांसया शूलमुद्यम्य घोरम् ॥ ३५ ॥ अपश्यस्त्वं तं तदा घोररूपं सर्व्वे वै त्वां दद्दशुर्दर्शनीयम् । तस्माद्भीतः प्राञ्जलिस्त्वं महर्षिमागच्छेथाः शरणं दानवघ्न ॥ ३६ ॥ क्षत्राद्बलाद्ब्रह्मबलं गरीयो न ब्राह्मणतः किञ्चिदन्यद्गरीयः । सोऽहं जानन् ब्रह्मतेजो यथावन्न सम्वर्त्तं जेतुमिच्छामि शक्र ॥ ३७ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि आश्वमेधिकपर्व्वणि सम्वर्त्तमरुत्तीये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इन्द्र उवाच । एवमेतद्ब्रह्मबलं गरीयो न ब्राह्मणात् किञ्चिदन्यद्गरीयः । आविक्षितस्य तु बलं न मृष्ये वज्रमस्मै प्रहरिष्यामि घोरम् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्र गच्छ प्रहितो मरुत्तं सम्वर्त्तेन सङ्गतं तं वदस्व । बृहस्पतिं त्वमुपशिक्षस्व राजन् वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् ॥ २ ॥

व्यास उवाच । ततो गत्वा धृतराष्ट्रो नरेन्द्रं प्रोवाचेदं वचनं वासवस्य ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। गन्धर्वं वै धृतराष्ट्रं निबोध त्वामागतं वक्तुकामं नरेन्द्र। ऐन्द्रं वाक्यं शृणु मे राजसिंह यत् प्राह लोकाधिपतिर्महात्मा ॥ ४ ॥ बृहस्पतिं याजकं त्वं वृणीष्व वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि घोरम्। वचश्चैतन्न करिष्यसि मे प्राहैतदेतावदचिन्त्यकर्मा ॥ ५ ॥

मरुत्त उवाच। त्वं चैवैतद्वेत्थ पुरन्दरश्च विश्वेदेवा वसवश्चाश्विनौ च। मित्रद्रोहे निष्कृतिर्नास्ति लोके महत् पापं ब्रह्महत्यासमं तत् ॥ ६ ॥ बृहस्पतिर्याजयतां महेन्द्रं देवश्रेष्ठं वज्रभृतां वरिष्ठम्। सम्वर्त्तो मां याजयिताद्य राजन्न ते वाक्यं तस्य वा रोचयामि ॥ ७ ॥

गन्धर्ब उवाच। घोरो नादः श्रूयतां वासवस्य नभस्तले गर्जतो राजसिंह। व्यक्तं वज्रं मोक्ष्यति ते महेन्द्रः क्षेमं राजंश्चिन्त्यतामेष कालः ॥ ८ ॥

व्यास उवाच। इत्येवमुक्तो धृतराष्ट्रेण राजा श्रुत्वा नादं नदतो वासवस्य। ततो नित्यं धर्म्मविदां वरिष्ठं सम्वर्त्तं तं ज्ञापयामास कार्य्यम् ॥ ९ ॥

मरुत्त उवाच। इममश्मानं प्लवमानमाराद्द्वाद्दूरं तेन न दृश्यतेऽद्य। प्रपद्येऽहं शर्म्म विप्रेन्द्र त्वत्तः प्रयच्छ तस्मादभयं विप्रमुख्य ॥ १० ॥ अयमायाति वै वज्री दिशो विद्योतयन् दश। अमानुष्येण घोरेण सदस्यास्त्रासिता हि नः ॥ ११ ॥

सम्वर्त्त उवाच। भयं शक्राद्व्येतु ते राजसिंह प्रणोत्स्येऽहं भयमेतत् सुघोरम्। संस्तम्भिन्या विद्यया क्षिप्रमेव मा भैस्त्वमस्याभिभवात् प्रतीतः ॥ १२॥ अहं संस्तम्भयिष्यामि माभैस्त्वं शक्रतो नृप। सर्व्वेषामेव देवानां क्षयितान्यायुधानि मे ॥ १३ ॥ दिशो वज्रं भजतां वायुरेतु वर्षं भूत्वा वर्षतां काननेषु। आपः प्लवन्त्वन्तरीक्षे वृथा च सौदामिनी दृश्यते मा विभैस्त्वम् ॥ १४ ॥

वह्निर्दिवस्त्वातु मा सर्वतस्ते कामान् सर्वान् वर्षतु वासवो वा। वज्रं यथा स्थापयतां बधाय महाघोरं प्लवमानं जलौघैः ॥ १५ ॥

मरुत्त उवाच। घोरश्चायं श्रूयते वै महास्वनो वज्रस्यैव सहितो मारुतेन। आत्मा हि मे प्रव्यथते मुहुर्मुहुर्न मे स्वास्थ्यं जायते चाद्य विप्र ॥ १६ ॥

सम्वर्त्त उवाच। वज्रादुग्रादेतु भयं तवाद्य वातो भूत्वा हन्मि वज्रं नरेन्द्र। भयं त्यक्त्वा वरमन्यं वृणीष्व कन्ते कामं मनसा साधयामि ॥ १७ ॥

मरुत्त उवाच। इन्द्रः साक्षात् सहसाभ्येतु विप्र हविर्यज्ञे प्रतिगृह्णातु चैव। स्वं स्वं धिष्ण्यं चैव जुषन्तु देवा हुतं सोमं प्रतिगृह्णन्तु चैव ॥ १८ ॥

सम्वर्त्त उवाच। अयमिन्द्रो हरिभिरायाति राजन् देवैः सर्वैस्त्वरितैः स्तूयमानः। मन्त्राहूतो यज्ञमिमं मयाद्य पश्यस्वैनं मन्त्रविस्रस्तकायम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो देवैः सहितो देवराजो रथे युक्तान् तान् हरीन् वाजिमुख्यान्। आयाद्यज्ञमथ राज्ञः पिपासुराविक्षितस्याप्रमेयस्य सोमम् ॥ २० ॥ तमायान्तं सहितं देवसङ्घैः प्रत्युद्ययौ सपुरोधा मरुत्तः। चक्रे पूजां देवराजाय चाग्र्यां यथाशास्त्रं विधिवत्प्रीयमाणः ॥ २१ ॥

सम्वर्त्त उवाच। स्वागतन्ते पुरुहूतेह विद्वन् यज्ञोऽप्ययं सन्निहिते त्वयीन्द्र। सुशोभते बलवृत्रघ्न भूयः पिबस्व सोमं सुतमद्य तं मया ॥ २२ ॥

मरुत्त उवाच। शिवेन मां पश्य नमश्च तेऽस्तु प्राप्तो यज्ञः सफलं जीवितं मे। अयं यज्ञं कुरुते मे सुरेन्द्र वृहस्पतेरवरजो विप्रमुख्यः ॥ २३ ॥

इन्द्र उवाच। जानामि ते गुरुमेतं तपोधनं वृहस्पतेरनुजं

तिग्मतेजसम् । यस्याह्वानादागतोऽहं नरेन्द्र प्रीतिर्मेऽद्य त्वयि मन्युः प्रनष्टः ॥ २४ ॥

सम्वर्त्त उवाच । यदि प्रीतस्त्वमसि वै देवराज तस्मात् स्वयं शाधि यज्ञे विधानम् । स्वयं सर्वान् कुरु भागान् सुरेन्द्र जानात्वयं सर्वलोकश्च देव ॥ २५ ॥

व्यास उवाच । एवमुक्तस्त्वाङ्गिरसेन शक्रः समादिदेश स्वयमेव देवान् । सभाः क्रियन्तामावसथाश्च मुख्याः सहस्रशश्चित्रभूताः समृद्धाः ॥ २६ ॥ क्लृप्ताः स्थूलाः कुरुतारोहणानि गन्धर्वाणामप्सरसाञ्च शीघ्रम् । यत्र नृत्येरन्नप्सरसः समस्ताः स्वर्गोपमः क्रियतां यज्ञवाटः ॥ २७ ॥ इत्युक्तास्ते चक्रुराशु प्रतीता दिवौकसः शक्रवाक्यान्नरेन्द्र । ततो वाक्यं प्राह राजानमिन्द्रः प्रीतो राजन् पूज्यमानो मरुत्तम् ॥ २८ ॥ एष त्वयाहमिह राजन् समेत्य ये चाप्यन्ये तव पूर्वे नरेन्द्र । सर्वाश्चान्या देवताः प्रीयमाणाः हविस्तुभ्यं प्रतिगृह्णन्तु राजन् ॥ २९ ॥ आग्नेयं वै लोहितमालभन्तां वैश्वदेवं बहुरूपं हि राजन् । नीलं चोक्षाणं मेध्यमप्यालभन्तां चलच्छिश्नं संप्रदिष्टं द्विजाग्र्याः ॥ ३० ॥ ततो यज्ञो ववृधे तस्य राजन् यत्र देवाः स्वयमन्नानि जह्रुः । यस्मिन् शक्रो ब्राह्मणैः पूज्यमानः सदस्योऽभूद्धरिमान् देवराजः ॥ ३१ ॥ ततः सम्वर्त्तश्चैत्यगतो महात्मा यथा वह्निः प्रज्वलितो द्वितीयः । हवींष्युच्चैराह्वयन् देवसङ्घान् जुहावाग्नौ मन्त्रवत् सुप्रतीतः ॥ ३२ ॥ ततः पीत्वा बलभित् सोममग्र्यं ये चाप्यन्ये सोमपा देवसङ्घाः । सर्वेऽनुज्ञाताः प्रययुः पार्थिवेन यथाजोषं तर्पिताः प्रीतिमन्तः ॥ ३३ ॥ ततो राजा जातरूपस्य राशीन् पदे पदे कारयामास हृष्टः । द्विजातिभ्यो विसृजन् भूरि वित्तं रराज वित्तेश इवारिहन्ता ॥३४॥ ततो वित्तं विविधं सन्निधाय यथोत्साहं कारयित्वा च कोषम् । अनुज्ञातो गुरुणा सन्निवृत्य शशास गामखिलां सागरान्ताम् ॥३५॥

एवं गुणः स बभूवेह राजा यस्य क्रतौ तत्सुवर्णं प्रभूतम् । तत् त्वं समादाय नरेन्द्र वित्तं यजस्व देवांस्तर्पयाणो विधानैः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राजा पाण्डवो हृष्टरूपः श्रुत्वा वाक्यं सत्यवत्याः सुतस्य । मनश्चक्रे तेन वित्तेन यष्टुं ततोऽमात्यैर्मन्त्रयामास भूयः ॥ ३७ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि आश्वमेधिकपर्व्वणि सम्वर्त्तमरुत्तीये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्ते नृपतौ तस्मिन् व्यासेनाद्भुतकर्म्मणा । वासुदेवो महातेजास्ततो वचनमाददे ॥ १ ॥ तं नृपं दीनमनसं निहतज्ञातिबान्धवम् । उपप्लुतमिवादित्यं सधूममिव पावकम् ॥ २ ॥ निर्व्विण्णमनसं पार्थं ज्ञात्वा वृष्णिकुलोद्वहः । आश्वासयन् धर्म्मसुतं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥

वासुदेव उवाच । सर्व्वं जिह्मं मृत्युपदमार्ज्जवं ब्रह्मणः पदम् । एतावान् ज्ञानविषयः प्रलापः किं करिष्यति ॥ ४ ॥ नैव ते निष्ठितं कर्म्म नैव ते शत्रवो जिताः । कथं शत्रुं शरीरस्थमात्मनो नावबुध्यसे ॥ ५ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि यथाधर्म्मं यथाश्रुतम् । इन्द्रस्य सह वृत्रेण यथा युद्धमवर्त्तत ॥ ६ ॥ वृत्रेण पृथिवी व्याप्ता पुरा किल नराधिप । स दृष्ट्वा पृथिवीं व्याप्तां गन्धस्य विषये हृते ॥ ७ ॥ धराहरणदुर्गन्धो विषयः समपद्यत । शतक्रतुश्चुकोपाथ गन्धस्य विषये हृते ॥ ८ ॥ वृत्रस्य स ततः क्रुद्धो घोरं वज्रमवासृजत् । स वध्यमानो वज्रेण सुभृशं भूरितेजसा ॥ ९ ॥ विवेश सहसा तोयं जग्राह विषयन्ततः । अप्सु वृत्रगृहीतासु रसे च विषये हृते ॥ १० ॥ शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् । स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ॥ ११ ॥ विवेश सहसा ज्योतिर्जग्राह

विषयन्ततः। व्याप्ते ज्योतिषि वृत्रेण रूपेऽथ विषये हृते ॥ १२ ॥ शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत्। स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ॥ १३ ॥ विवेश सहसा वायुं जग्राह विषयन्ततः। व्याप्ते वायौ तु वृत्रेण स्पर्शेऽथ विषये हृते ॥ १४ ॥ शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत्। स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ॥ १५ ॥ आकाशमभिदुद्राव जग्राह विषयन्ततः। आकाशे वृत्रभूतेऽथ शब्दे च विषये हृते ॥ १६ ॥ शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत्। स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ॥ १७ ॥ विवेश सहसा शक्रं जग्राह विषयन्ततः। तस्य वृत्रगृहीतस्य मोहः समभवन्महान् ॥ १८ ॥ रथन्तरेण तं तात वशिष्ठः प्रत्यबोधयत्। ततो वृत्रं शरीरस्थं जघान भरतर्षभ। शतक्रतुरदृश्येन वज्रेणेतीह नः श्रुतम् ॥ १९ ॥ इदं धर्मरहस्यं वै शक्रेणोक्तं महर्षिषु। ऋषिभिश्च मम प्रोक्तं तन्निबोध जनाधिप ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि कृष्णधर्म्मसंवादे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वासुदेव उवाच। द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा। परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वन्द्वं नोपपद्यते ॥ १ ॥ शरीरे जायते व्याधिः शारीरः स निगद्यते। मनसो जायते व्याधिर्मानसस्तु निगद्यते ॥ २ ॥ शीतोष्णे चैव वायुश्च गुणा राजन् शरीरजाः। तेषां गुणानां साम्यञ्च तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥ ३॥ उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णञ्च बाध्यते। सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रय आत्मगुणाः स्मृताः ॥ ४ ॥ तेषां गुणानां साम्यञ्चेत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम्। तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते ॥ ५॥ हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते। कश्चिद्दुःखे वर्त्तमानः सुखस्य

स्मर्त्तुमिच्छति । कश्चित् सुखे वर्त्तमानो दुःखस्य स्मर्त्तुमिच्छति ॥६॥ स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी सुसुखस्य च । स्मर्त्तुमिच्छसि कौन्तेय किमन्यद्दुःखविभ्रमात् ॥ ७ ॥ अथवा ते स्वभावोऽयं येन पार्थावकृष्यसे । दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलाम् ॥ ८ ॥ मिषतां पाण्डवेयानां न तस्य स्मर्त्तुमिच्छसि । प्रव्राजनञ्च नगरादजिनैश्च विवासनम् ॥ ९ ॥ महारण्यनिवासश्च न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि ॥ १० ॥ जटासुरात् परिक्लेशश्चित्रसेनेन चाहवः । सैन्धवाच्च परिक्लेशो न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ पुनरज्ञातचर्य्यायां कीचकेन पदा बधः । याज्ञसेन्यास्तदा पार्थ न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिन्दम । मनसैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ १३ ॥ तस्मादभ्युपगन्तव्यं युद्धाय भरतर्षभ । परमव्यक्तरूपस्य पारं युक्त्या स्वकर्म्मभिः ॥ १४ ॥ यत्र नैव शरैः कार्य्यं न भृत्यैर्न च बन्धुभिः । आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ १५ ॥ तस्मिन्ननिर्ज्जिते युद्धे कामवस्थां गमिष्यसि । एतज्ज्ञात्वा तु कौन्तेय कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १६ ॥ एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् । पितृपैतामहं वृत्तं शाधि राज्यं यथोचितम् ॥ १७ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि आश्वमेधिकपर्व्वणि कृष्णधर्म्मसम्वादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वासुदेव उवाच । न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत । शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा नवा ॥ १ ॥ बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शारीरेषु च गृध्यतः । यो धर्म्मो यत् सुखञ्चैव द्विषतामस्तु तत्तथा ॥ २ ॥ द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् । ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ ३ ॥ ब्रह्ममृत्यू तु तौ राज-

न्नात्मन्येव व्यवस्थितौ। अदृश्यमानो भूतानि योधयेतामसंशयम् ॥ ४ ॥ अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत। भित्त्वा शरीरं भूतानामहिंसां प्रतिपद्यते ॥ ५ ॥ लब्ध्वा हि पृथिवीं कृत्स्नां सहस्थावरजङ्गमाम्। ममत्वं यस्य नैव स्यात् किं तया स करिष्यति ॥ ६ ॥ अथवा वसतः पार्थ वने वन्येन जीवतः। ममता यस्य द्रव्येषु मृत्योरास्ये स वर्त्तते ॥ ७ ॥ वाह्यान्तराणां शत्रूणां स्वभावं पश्य भारत। यो न पश्यति तद्भूतं मुच्यते स महाभयात् ॥ ८ ॥ कामात्मानं न प्रशंसन्ति लोके नेहाकामा काचिदस्ति प्रवृत्तिः। सर्वे कामा मनसोऽप्यङ्गभूता यान् पण्डितः संहरते विचिन्त्य ॥ ९ ॥ भूयो भूयो जन्मनोऽभ्यासयोगात् योगी योगं सारमार्गं विचिन्त्य। दानञ्च वेदाध्ययनं तपश्च काम्यानि कर्माणि च वैदिकानि ॥ १० ॥ व्रतं यज्ञान्नियमान् ध्यानयोगान् कामेन यो नारभते विदित्वा। यद्यच्चायं कामयते स धर्मो न यो धर्मो नियमस्तस्य मूलम् ॥ ११ ॥ अत्र गाथाः कामगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः। शृणु संकीर्त्त्यमानास्ता अखिलेन युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ नाहं शक्योऽनुपायेन हन्तुं भूतेन केनचित्। यो मां प्रयतते हन्तुं ज्ञात्वा प्रहरणे बलम् ॥ १३ ॥ तस्य तस्मिन् प्रहरणे पुनः प्रादुर्भवाम्यहम्। यो मां प्रयतते हन्तुं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ १४ ॥ जङ्गमेष्विव धर्मात्मा पुनः प्रादुर्भवाम्यहम्। यो मां प्रयतते हन्तुं वेदवेदाङ्गसाधनैः ॥ १५ ॥ स्थावरेष्विव धर्मात्मा तस्य प्रादुर्भवाम्यहम्। यो मां प्रयतते हन्तुं धृत्या सत्यपराक्रमः ॥ १६ ॥ भावो भवामि तस्याहं स च मां नावबुध्यते। यो मां प्रयतते हन्तुं तपसा संशितव्रतः ॥ १७ ॥ ततस्तपसि तस्याथ पुनः प्रादुर्भवाम्यहम्। यो मां प्रयतते हन्तुं मोक्षमास्थाय पण्डितः ॥ १८ ॥ तस्य मोक्षरतिस्थस्य नृत्यामि च हसामि च। अवध्यः सर्वभूतानामहमेकः सनातनः ॥ १९ ॥ तस्मात्त्वमपि तं

कामं यज्ञैर्विविधैर्दक्षिणैः । धर्मं कुरु महाराज तत्र ते स भवि-
ष्यति ॥ २० ॥ यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता । अन्यैश्च
विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ॥ २१ ॥ मा ते व्यथास्तु निहतान्
बन्धून् वीक्ष्य पुनः पुनः । न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं ये हतास्मिन्रणा-
जिरे ॥ २२ ॥ स त्वमिष्ट्वा महायज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः । कीर्त्तिं
लोके परां प्राप्य गतिमग्र्यां गमिष्यसि ॥ २३ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि आश्वमेधिकपर्व्वणि कृष्णधर्म्मसम्वादे
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं बहुविधैर्वाक्यैर्मुनिभिस्तैस्तपोधनैः ।
समाश्वास्यत राजर्षिर्हतबन्धुर्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ सोऽनुनीतो भग-
वता विष्टरश्रवसा स्वयम् । द्वैपायनेन कृष्णेन देवस्थानेन वा
विभुः ॥ २ ॥ नारदेनाथ भीमेन नकुलेन च पार्थिव । कृष्णया
सहदेवेन विजयेन च धीमता ॥ ३ ॥ अन्यैश्च पुरुषव्याघ्रैर्ब्राह्मणैः
शास्त्रदृष्टिभिः । व्यजहात् शोकजं दुःखं सन्तापञ्चैव मानसम् ॥ ४ ॥
अर्च्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च युधिष्ठिरः । कृत्वाथ प्रेतकार्य्याणि
बन्धूनां स पुनर्नृपः ॥ ५ ॥ अन्वशास्ति स्म धर्म्मात्मा पृथिवीं
सागराम्बराम् । प्रशान्तचेताः कौरव्यः स्वराज्यं प्राप्य केवलम्
॥ ६ ॥ व्यासञ्च नारदञ्चैव तांश्चान्यानब्रवीन्नृपः । आश्वासितोऽहं
प्रागवृद्धैर्भवद्भिर्मुनिपुङ्गवैः ॥ ७ ॥ न सूक्ष्ममपि मे किञ्चिद्व्यलीक-
मिह विद्यते । अर्थश्च सुमहान् प्राप्तो येन यक्ष्यामि देवताः ॥ ८ ॥
पुरस्कृत्याद्य भवतः समानेष्यामहे मखम् । हिमवन्तं त्वया गुप्ता
गमिष्यामः पितामह ॥ ९ ॥ तथा विधत्स्व विप्रर्षे त्वय्यायत्तः
स मे क्रतुः । बह्वाश्चर्य्यो हि देशः स श्रूयते द्विजसत्तम ॥ १० ॥
तथा भगवता चित्रं कल्याणं बहुभाषितम् । देवर्षिणा नारदेन

दैवस्थानेन चैव हि ॥ ११ ॥ नाभागधेयः पुरुषः कश्चिदेवंविधान्
गुरून्। लभते व्यसनं प्राप्य सुहृदः साधुसम्मतान् ॥ १२ ॥ एव-
मुक्तास्तु ते राज्ञा सर्व एव महर्षयः। अभ्यनुज्ञाप्य राजानं
तथोभौ कृष्णफाल्गुनौ ॥ १३ ॥ पश्यतामेव सर्वेषां तत्रैवादर्शनं
ययुः। ततो धर्मसुतो राजा तत्रैवोपाविशत् प्रभुः ॥ १४ ॥ एवं
नातिमहान् कालः स तेषामभ्यवर्त्तत। कुर्वतां शौचकार्य्याणि
भीष्मस्य निधने तदा ॥ १५ ॥ महादानानि विप्रेभ्यो ददतामौर्द्ध-
देहिकम्। भीष्मकर्णपुरोगाणां कुरूणां कुरुसत्तमः ॥ १६ ॥
सहितो धृतराष्ट्रेण स ददावौर्द्धदेहिकम्। ततो दत्त्वा बहुधनं
विप्रेभ्यः पाण्डवर्षभः ॥ १७ ॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विवेश गजसा-
ह्वयम्। स समाश्वास्य पितरं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम्। अन्वशाद्वै
स धर्मात्मा पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि कृष्णधर्मसम्वादे
चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

जनमेजय उवाच। विजिते पाण्डवैर्यैस्तु प्रशान्ते द्विजसत्तम।
राष्ट्रे किं चक्रतुर्वीरौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। विजिते पाण्डवै राजन् प्रशान्ते च
विशाम्पते। राष्ट्रे बभूवतुर्हृष्टौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ २ ॥ विज-
ह्राते मुदा युक्तौ दिवि देवेश्वराविव। तौ वनेषु विचित्रेषु पर्व-
तानाञ्च सानुषु ॥ ३ ॥ तीर्थेषु चैव पुण्येषु पल्वलेषु नदीषु च।
चंक्रम्यमाणौ संहृष्टावश्विनाविव नन्दने ॥ ४ ॥ इन्द्रप्रस्थे महा-
त्मानौ रेमतुः कृष्णपाण्डवौ। प्रविश्य तां सभां रम्यां विजह्राते
च भारत ॥ ५ ॥ तत्र युद्धकथाश्चित्राः परिक्लेशांश्च पार्थिव।
कथायोगे कथायोगे कथयामासतुः सदा ॥ ६ ॥ ऋषीणां देवता-
नाञ्च वंशांस्तावाहतुस्तदा। प्रीयमाणौ महात्मानौ पुराणावृषि-

सत्तमौ ॥ ७ ॥ मधुराश्च कथाश्चित्राश्चित्रार्थपदनिश्चयाः । निश्चयज्ञः स पार्थाय कथयामास केशवः ॥ ८ ॥ पुत्रशोकाभिसन्तप्तं ज्ञातीनाञ्च सहस्रशः । कथाभिः शमयामास पार्थं सौरिर्जनार्द्दनः ॥ ९ ॥ स तमाश्वास्य विधिवत् विज्ञानज्ञो महातपाः । अपहृत्यात्मनो भारं विशश्रामेव सात्वतः ॥ १० ॥ ततः कथान्ते गोविन्दो गुड़ाकेशमुवाच ह । सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा हेतुयुक्तमिदं वचः ॥ ११ ॥

वासुदेव उवाच । विजितेयं धरा कृत्स्ना सव्यसाचिन् परन्तप । तद्बाहुबलमाश्रित्य राज्ञा धर्म्मसुतेन ह ॥ १२ ॥ असपत्नां महीं भुङ्क्ते धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । भीमसेनप्रभावेन यमयोश्च नरोत्तम ॥ १३ ॥ धर्म्मेण राज्ञा धर्म्मज्ञ प्राप्तं राज्यमकण्टकम् । धर्म्मेण निहतः सङ्ख्ये स च राजा सुयोधनः ॥ १४ ॥ अधर्म्मरुचयो लुब्धाः सदा चाप्रियवादिनः । धार्त्तराष्ट्रा दुरात्मानः सानुबन्धा निपातिताः ॥ १५ ॥ प्रशान्तामखिलां पार्थ पृथिवीं पृथिवीपतिः । भुङ्क्ते धर्म्मसुतो राजा त्वया गुप्तः कुरूद्वह ॥१६॥ रमे चाहं त्वया सार्द्धमरण्येष्वपि पाण्डव ! किमु यत्र जनोऽयं वै पृथा चामित्रकर्षण ॥ १७ ॥ यत्र धर्म्मसुतो राजा यत्र भीमो महाबलः । यत्र माद्रवती पुत्रौ रतिस्तत्र परा मम ॥ १८ ॥ तथैव स्वर्गकल्पेषु सभोद्देशेषु कौरव । रमणीयेषु पुण्येषु सहितस्य त्वयानघ ॥ १९ ॥ कालो महांस्त्वतीतो मे शूरसूनुमपश्यतः । बलदेवञ्च कौरव्य यथान्यान् वृष्णिपुङ्गवान् ॥ २० ॥ सोऽहं गन्तुमभीप्सामि पुरीं द्वारवतीं प्रति । रोचतां गमनं मह्यं तवापि पुरुषर्षभ ॥ २१ ॥ उक्तो बहुविधं राजा तत्र तत्र युधिष्ठिरः । सह भीष्मेण यद्युक्तमस्माभिः शोककारिते ॥ २२ ॥ शिष्टो युधिष्ठिरोऽस्माभिः शास्ता सन्नपि पण्डितः । तेन तच्च वचः सम्यग् गृहीतं सुमहात्मना ॥ २३ ॥ धर्म्मपुत्रे हि धर्म्मज्ञे कृतज्ञे सत्य-

वादिनि । तस्य धर्मों मतिश्चाग्रया स्थितिश्च सततं स्थिरा ॥ २४ ॥ तत्र गत्वा महात्मानं यदि ते रोचतेऽर्जुन । अस्मद्गमनसंयुक्तं वचो ब्रूहि जनाधिपम् ॥ २५ ॥ न हि तस्याप्रियं कुर्य्यां प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते । कुतो गन्तुं महाबाहो पुरीं द्वारवतीं प्रति ॥ २६॥ सर्वं त्विदमहं पार्थ त्वत्प्रीतिहितकाम्यया । ब्रवीमि सत्यं कौरव्य न मिथ्यैतत् कथञ्चन ॥ २७ ॥ प्रयोजनञ्च निर्वृत्तमिहवासे ममार्जुन । धार्त्तराष्ट्रो हतो राजा सबलः सपदानुगः ॥ २८ ॥ पृथिवी च वशे तात धर्म्मपुत्रस्य धीमतः । स्थिता समुद्रवलया सशैलवनकानना ॥ २९ ॥ चिता रत्नैर्बहुविधैः कुरुराजस्य पाण्डव । धर्म्मेण राजा धर्म्मज्ञः पातु सर्वां वसुन्धराम् ॥ ३० ॥ उपास्यमानो बहुभिः सिद्धैश्चापि महात्मभिः । स्तूयमानश्च सततं वन्दिभिर्भरतर्षभ ॥ ३१ ॥ तं मया सह गत्वाद्य राजानं कुरुवर्द्धनम् । आपृच्छ कुरुशार्दूल गमनं द्वारकां प्रति ॥ ३२ ॥ इदं शरीरं वसु यच्च मे गृहे निवेदितं पार्थ सदा युधिष्ठिरे । प्रियश्च मान्यश्च हि मे युधिष्ठिरः सदा कुरूणामधिपो महामतिः ॥ ३३ ॥ प्रयोजनञ्चापि निवासकारणे न विद्यते मे त्वदृते नृपात्मज । स्थिता हि पृथ्वी तव पार्थ शासने गुरोः सुवृत्तस्य युधिष्ठिरस्य च ॥ ३४ ॥ इतीदमुक्तः स तदा महात्मना जनार्द्दनेनामितविक्रमोऽर्जुन । तथेति दुःखादिव वाक्यमैरयज्जनार्द्दनं सम्प्रतिपूज्य पार्थिव ॥३५॥

इति आश्वमेधपर्व्वणि आश्वमेधिकपर्व्वणि
पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तश्च आश्वमेधिकपर्व्व ॥ १५ ॥

अथ अनुगीतापर्व्व ।

जनमेजय उवाच । सभायां वसतोस्तत्र निहत्यारीन्महात्मनोः । केशवार्जुनयोः का नु कथा समभवद्द्विज ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। कृष्णेन सहितः पार्थः स्वराज्यं प्राप्य केवलम्। तस्यां सभायां दिव्यायां विजहार मुदायुतः॥२॥ ततः कश्चित् सभोद्देशं स्वर्गोद्देशसमं नृप। यदृच्छया तौ मुदितौ जग्मतुः स्वजनावृतौ॥३॥ ततः प्रतीतः कृष्णेन सहितः पाण्डवोऽर्जुनः। निरीक्ष्य तां सभां रम्यामिदं वचनमब्रवीत्॥४॥ विदितं मे महाबाहो संग्रामे समुपस्थिते। माहात्म्यं देवकीमातस्तच्च ते रूपमैश्वरम्॥५॥ यत्तद्भगवता प्रोक्तं पुरा केशव सौहृदात्। तत् सर्वं पुरुषव्याघ्र नष्टं मे भ्रष्टचेतसः॥६॥ मम कौतूहलं त्वस्ति तेष्वर्थेषु पुनः पुनः। भवांश्च द्वारकां गन्ता नचिरादिव माधव॥७॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु तं कृष्णः फाल्गुनं प्रत्यभाषत। परिष्वज्य महातेजा वचनं वदताम्वरः॥८॥

वासुदेव उवाच। श्रावितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितश्च सनातनम्। धर्मं स्वरूपिणं पार्थ सर्वलोकांश्च शाश्वतान्॥९॥ अबुद्ध्या नाग्रहीर्यस्त्वं तन्मे सुमहदप्रियम्। न च साद्य पुनर्भूयः स्मृतिर्मे संभविष्यति॥१०॥ नूनमश्रद्दधानोऽसि दुर्मेधा ह्यसि पाण्डव। न च शक्यं पुनर्वक्तुमशेषेण धनञ्जय॥११॥ स हि धर्मः सुपर्य्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने। न शक्यं तन्मया भूयस्तथा-वक्तुमशेषतः॥१२॥ परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया। इतिहासन्तु वक्ष्यामि तस्मिन्नर्थे पुरातनम्॥१३॥ यथा तां बुद्धिमास्थाय गतिमग्र्यां गमिष्यसि। शृणु धर्मभृतांश्रेष्ठ गदितं सर्वमेव मे॥१४॥ आगच्छद्ब्राह्मणः कश्चित् स्वर्गलोकादरिन्दम। ब्रह्मलोकाच्च दुर्द्धर्षः सोऽस्माभिः पूजितोऽभवत्॥१५॥ अस्माभिः परिपृष्टश्च यदाह भरतर्षभ। दिव्येन विधिना पार्थ तत् शृणुष्वाविचारयन्॥१६॥

ब्राह्मण उवाच। मोक्षधर्मं समाश्रित्य कृष्ण यन्मामपृ-

च्छया। भूतानामनुकम्पार्थं यन्मोहच्छेदनं विभो ॥ १७ ॥ तत्ते-
ऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावन्मधुसूदन। शृणुष्वावहितो भूत्वा गदतो
मम माधव ॥ १८ ॥ कश्चिद्विप्रस्तपोयुक्तः काश्यपो धर्म्मवित्तमः।
आससाद द्विजं कञ्चिद्धर्म्माणामागतागमम् ॥ १९ ॥ गतागतेषु
बहुशो ज्ञानविज्ञानपारगम्। लोकतत्त्वार्थकुशलं ज्ञातारं सुख-
दुःखयोः ॥ २० ॥ जातीमरणतत्त्वज्ञं कोविदं पापपुण्ययोः।
द्रष्टारमुच्चनीचानां कर्म्मभिर्देहिनां गतिम् ॥ २१ ॥ चरन्तं मुक्त-
वत् सिद्धं प्रशान्तं संयतेन्द्रियम्। दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या
क्रममाणञ्च सर्वशः। अन्तर्द्धानगतिज्ञञ्च श्रुत्वा तत्त्वेन काश्यपः ॥२२॥
तथैवान्तर्हितैः सिद्धैर्यान्तं चक्रधरैः सह। सम्भाषमाणमेकान्ते
समासीनञ्च तैः सह ॥ २३ ॥ यदृच्छया च गच्छन्तमसक्तं पवनं
यथा। तं समासाद्य मेधावी स तदा द्विजसत्तमः ॥ २४ ॥ चरणौ
धर्म्मकामस्य तपस्वी सुसमाहितः। प्रतिपेदे यथान्यायं दृष्ट्वा
तन्महदद्भुतम् ॥ २५ ॥ विस्मितश्चाद्भुतं दृष्ट्वा काश्यपस्तं द्विजो-
त्तमम्। परिचारेण महता गुरुं तं पर्य्यतोषयत् ॥ २६ ॥ उप-
पन्नञ्च तत् सर्वं श्रुतचारित्रसंयुतम्। भावेनातोषयच्चैनं गुरुवृत्त्या
परन्तप ॥ २७ ॥ तस्मै तुष्टः स शिष्याय प्रसन्नो वाक्यमब्रवीत्।
सिद्धिं परामभिप्रेक्ष्य शृणु मत्तो जनार्द्दन ॥ २८ ॥

सिद्ध उवाच। विविधैः कर्म्मभिस्तात पुण्ययोगैश्च केवलैः।
गच्छन्तीह गतिं मर्त्त्या देवलोके च संस्थितिम् ॥ २९ ॥ न क्वचित्
सुखमत्यन्तं न क्वचित् शाश्वती स्थितिः। स्थानाच्च महतो भ्रंशो
दुःखलब्धात् पुनः पुनः ॥ ३० ॥ अशुभा गतयः प्राप्ताः कष्टा मे
पापसेवनात्। काममन्युपरीतेन तृष्णया मोहितेन च ॥ ३१ ॥
पुनः पुनश्च मरणं जन्म चैव पुनः पुनः। आहारा विविधा भुक्ताः
पीता नानाविधाः स्तनाः ॥ ३२ ॥ मातरो विविधा दृष्टाः पितरश्च
पृथग्विधाः। सुखानि च विचित्राणि दुःखानि च मयानघ ॥ ३३ ॥

प्रियैर्विवासो बहुशः संवासश्चाप्रियैः सह । धननाशश्च सम्प्राप्तो लब्ध्वा दुःखेन तद्धनम् ॥ ३४ ॥ अवमानाः सुकष्टाश्च राजतः स्वजनात्तथा । शारीरा मानसाश्चापि वेदना भृशदारुणाः ॥३५॥ प्राप्ता विमाननाश्चोग्रा वधबन्धाश्च दारुणाः । पतनं निरये चैव यातनाश्च यमक्षये ॥ ३६ ॥ जरा रोगाश्च सततं व्यसनानि च भूरिशः । लोकेऽस्मिन्ननुभूतानि द्वन्द्वजानि भृशं मया ॥ ३७ ॥ ततः कदाचिन्निर्व्वेदान्निराकाराश्रितेन च । लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःखार्त्तेन भृशं मया ॥ ३८ ॥ लोकेऽस्मिन्ननुभूयाहमिमं मार्ग-मनुष्ठितः । ततः सिद्धिरियं प्राप्ता प्रसादादात्मनो मया ॥ ३९ ॥ नाहं पुनरिहागन्ता लोकानालोकयाम्यहम् । आसिद्धेराप्रजा-सर्गादात्मनोऽपि गतिः शुभा ॥ ४० ॥ उपलब्धा द्विजश्रेष्ठ तथेयं सिद्धिरुत्तमा । इतः परं गमिष्यामि ततः परतरं पुनः ॥ ४१ ॥ ब्रह्मणः पदमव्यक्तं मा तेऽभूदत्र संशयः । नाहं पुनरिहागन्ता मर्त्यलोकं परन्तप ॥ ४२ ॥ प्रीतोऽस्मि ते महाप्राज्ञ ब्रूहि किं करवाणि ते । यदीप्सुरुपपन्नस्त्वं तस्य कालोऽयमागतः ॥ ४३ ॥ अभिजाने च तदहं यदर्थं मामुपागतः । अचिरात्तु गमिष्यामि तेनाहं त्वामचूचुदम् ॥ ४४ ॥ भृशं प्रीतोऽस्मि भवतश्चारित्रेण विच-क्षण । परिपृच्छस्व कल्याणं भाषितं यत्तवेप्सितम् ॥ ४५ ॥ बहु मन्ये च ते बुद्धिं भृशं संपूजयामि च । येनाहं भवता बुद्धो मेधावी ह्यसि काश्यप ॥ ४६ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि

षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच । ततस्तस्योपसंगृह्य पादौ प्रश्नान् सुदु-र्व्वचान् । पप्रच्छ तांश्च धर्म्मान् स प्राह धर्म्मभृताम्वरः ॥ १ ॥

काश्यप उवाच। कथं शरीरं च्यवते कथं चैव प्रपद्यते। कथं कष्टाच्च संसारात् संसरन् परिमुच्यते ॥ २ ॥ आत्मा च प्रकृतिं मुक्त्वा तच्छरीरं विमुञ्चति। शरीरतश्च निर्मुक्तः कथमन्यत् प्रपद्यते ॥ ३ ॥ कथं शुभाशुभे चायं कर्म्मणी स्वकृते नरः। उपभुङ्क्ते क्व वा कर्म्म विदेहस्यावतिष्ठते ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच। एवं सञ्चोदितः सिद्धः प्रश्नांस्तान् प्रत्यभाषत। आनुपूर्व्येण वार्ष्णेय तन्मे निगदतः शृणु ॥ ५ ॥

सिद्ध उवाच। आयुःकीर्त्तिकराणीह यानि कृत्यानि सेवते। शरीरग्रहणेऽन्यस्मिंस्तेषु क्षीणेषु सर्व्वशः ॥ ६ ॥ आयुःक्षयपरीतात्मा विपरीतानि सेवते। बुद्धिर्व्यावर्त्तते चास्य विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ ७ ॥ सत्त्वं बलञ्च कालञ्च विदित्वा चात्मनस्तथा। अतिवेलमुपाश्नाति स्वविरुद्धान्यनात्मवान् ॥ ८ ॥ यदायमतिकष्टानि सर्व्वाण्युपनिषेवते। अत्यर्थमपि वा भुङ्क्ते न वा भुङ्क्ते कदाचन ॥ ९ ॥ दुष्टान्नामिषपानञ्च यदन्योऽन्यविरोधि च। गुरु चाप्यमितं भुङ्क्ते नातिजीर्णेऽपि वा पुनः ॥ १० ॥ व्यायाममतिमात्रञ्च व्यवायञ्चोपसेवते। सततं कर्म्मलोभाद्वा प्राप्तं वेगं विधारयेत् ॥ ११ ॥ रसाभियुक्तमन्नं वा दिवास्वप्नञ्च सेवते। अपक्वानागते काले स्वयं दोषान् प्रकोपयेत् ॥ १२ ॥ स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्। अपि वोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति ॥ १३ ॥ तस्य तैः कारणैर्जन्तोः शरीरं च्यवते तदा। जीवितं प्रोच्यमानं यद्यथावदुपधारय ॥ १४ ॥ ऊष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः। शरीरमनुपर्य्येत्य सर्व्वान् प्राणान् रुणद्धि वै ॥ १५ ॥ अत्यर्थबलवानूष्मा शरीरे परिकोपितः। भिनत्ति जीवस्थानानि मर्म्माणि विद्धि तत्त्वतः ॥ १६ ॥ ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरात्। शरीरं त्यजते जन्तुश्छिद्यमानेषु मर्म्मसु ॥ १७ ॥ वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्धि द्विजसत्तम। जाती-

मरणसंविग्नाः सततं सर्वजन्तवः ॥ १८ ॥ दृश्यन्ते संत्यजन्तश्च शरीराणि द्विजर्षभ । गर्भसंक्रमणे चापि मर्म्मणामतिसर्पणे ॥१९॥ तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः । भिन्नसन्धिरथ क्लेदमद्भिः स लभते नरः ॥ २० ॥ यथा पञ्चसु भूतेषु संभूतत्वं नियच्छति । शैत्यात् प्रकुपितः काये तीव्र वायुसमीरितः ॥ २१ ॥ यः स पञ्चसु भूतेषु प्राणापाने व्यवस्थितः । स गच्छत्यूर्द्ध्वगो वायुः कृच्छ्रान्मुक्त्वा शरीरिणम् ॥ २२ ॥ शरीरञ्च जहात्येवं निरुच्छ्वासश्च दृश्यते । स निरुष्मा निरुच्छ्वासो निःश्रीको हतचेतनः ॥ २३ ॥ ब्रह्मणा संपरित्यक्तो मृत इत्युच्यते नरः । स्रोतोभिर्यैर्विजानाति इन्द्रियार्थान् शरीरभृत् ॥ २४ ॥ तैरेव च विजानाति प्राणानाहारसम्भवान् । तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः ॥ २५ ॥ तथा यद्यद्भवेद्युक्तं सन्निपाते क्वचित् क्वचित् । तत्तन्मर्म्म विजानीहि शास्त्रदृष्टं हि तत्तथा ॥ २६ ॥ तेषु मर्म्मसु भिन्नेषु ततः स समुदीरयन् । आविश्य हृदयं जन्तोः सत्त्वं चाशु रुणद्धि वै ॥ २७ ॥ ततः सचेतनो जन्तुर्नाभिजानाति किञ्चन । तमसा संवृतज्ञानः संवृतेष्वेव मर्म्मसु ॥ २८ ॥ स जीवो निरधिष्ठानश्चाव्यते मातरिश्वना । ततः स तं महोच्छ्वासं भृशमुच्छ्वस्य दारुणम् ॥ २९ ॥ निष्क्रामन् कम्पयत्याशु तच्छरीरमचेतनम् । स जीवः प्रच्युतः कायात् कर्म्मभिः स्वैः समावृतः ॥ ३० ॥ अभितः स्वैः शुभैः पुण्यैः पापैर्वाप्युपपद्यते । ब्राह्मणा ज्ञानसम्पन्ना यथावत् श्रुतनिश्चयाः ॥ ३१ ॥ इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति लक्षणैः । यथान्धकारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः ॥ ३२ ॥ चक्षुष्मन्तः प्रपश्यन्ति तथा च ज्ञानचक्षुषः । पश्यन्त्येवंविधं सिद्धा जीवं दिव्येन चक्षुषा ॥ ३३ ॥ च्यवन्तं जायमानञ्च योनिञ्चानुप्रवेशितम् । तस्य स्थानानि दृष्टानि त्रिविधानीह शास्त्रतः ॥ ३४ ॥ कर्म्मभूमिरियं भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जन्तवः । ततः शुभाशुभं कृत्वा लभन्ते

सर्वदेहिनः ॥ ३५ ॥ इहैवोच्चावचान् भोगान् प्राप्नुवन्ति स्वकर्म्मभिः । इहैवाशुभकर्म्माणः कर्म्मभिर्निरयं गताः ॥ ३६ ॥ अवाग्गतिरियं कष्टा यत्र पच्यन्ति मानवाः । तस्मात् सुदुर्लभो मोक्षो रक्ष्यश्चात्मा ततो भृशम् ॥ ३७ ॥ ऊर्द्ध्वन्तु जन्तवो गत्वा येषु स्थानेष्ववस्थिताः । कीर्त्त्यमानानि तानीह तत्त्वतः संनिबोध मे ॥ ३८ ॥ तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं बुध्येथाः कर्म्मनिश्चयम् । तारारूपाणि सर्वाणि यत्त्वेतच्चन्द्रमण्डलम् ॥ ३९ ॥ यत्र विभ्राजते लोके स्वभासा सूर्य्य-मण्डलम् । स्थानान्येतानि जानीहि जनानां पुण्यकर्म्मणाम् ॥ ४० ॥ कर्म्मक्षयाच्च ते सर्वे च्यवन्ते वै पुनः पुनः । तत्रापि च विशेषोऽस्ति दिवि नीचोच्चमध्यमा ॥ ४१ ॥ न च तत्रापि सन्तोषो दृष्ट्वा दीप्ततरां श्रियम् । इत्येता गतयः सर्वाः पृथक् ते समुदीरिताः ॥ ४२ ॥ उपपत्तिन्तु वक्ष्यामि गर्भस्याहमतः परम् । तथा तन्मे निगदतः शृणुष्वावहितो द्विज ॥ ४३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ब्राह्मण उवाच । शुभानामशुभानाञ्च नेह नाशोऽस्ति कर्मणाम् । प्राप्य प्राप्यानुपच्यन्ते क्षेत्रं क्षेत्रं तथा तथा ॥ १ ॥ यथा प्रसूयमानस्तु फली दद्यात् फलं बहु । तथा स्याद्विपुलं पुण्यं शुद्धेन मनसा कृतम् ॥ २ ॥ पापञ्चापि तथैव स्यात् पापेन मनसा कृतम् । पुरोधाय मनो हीह कर्मण्यात्मा प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥ यथा कर्मसमाविष्टः काममन्युसमावृतः । नरो गर्भं प्रविशति तच्चापि शृणु चोत्तरम् ॥ ४ ॥ शुक्रं शोणितसंसृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् । क्षेत्रं कर्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ५ ॥ सौक्ष्म्यादव्यक्तभावाच्च न च क्वचन सज्जति । सम्प्राप्य ब्राह्मणः कामं तस्मात्तद्-

ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ६ ॥ तद्वीजं सर्व्वभूतानां तेन जीवन्ति जन्तवः ।
स जीवः सर्व्वगात्राणि गर्भस्याविश्य भागशः ॥ ७ ॥ दधाति
चेतसा सद्यः प्राणस्थानेष्ववस्थितः । ततः स्पन्दयतेऽङ्गानि स गर्भ-
श्चेतनान्वितः ॥ ८ ॥ यथा लोहस्य निस्यन्दो निषिक्तो विम्व-
विग्रहम् । उपैति तद्विजानीहि गर्भे जीवप्रवेशनम् ॥ ९ ॥ लोह-
पिण्डं यथा वह्निः प्रविश्य ह्यतितापयेत् । तथा त्वमपि जानीहि
गर्भे जीवोपपादनम् ॥ १० ॥ यथा च दीपः शरणे दीप्यमानः
प्रकाशते । एवमेव शरीराणि प्रकाशयति चेतना ॥ ११ ॥ यद्यच्च
कुरुते कर्म्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् । पूर्व्वदेहकृतं सर्व्वमवश्यमुप-
भुज्यते ॥ १२ ॥ ततस्तु क्षीयते चैव पुनश्चान्यत् प्रचीयते । याव-
त्तन्मोक्षयोगस्थं धर्म्मं नैवावबुध्यते ॥ १३ ॥ तत्र कर्म्म प्रवक्ष्यामि सुखी
भवति येन वै । आवर्त्तमानो जातीषु यथान्योऽन्यासु सत्तम ॥ १४ ॥
दानं व्रतं ब्रह्मचर्य्यं यथोक्तं ब्रह्मधारणम् । दमः प्रशान्तता चैव
भूतानाञ्चानुकम्पनम् ॥ १५ ॥ संयमश्चानृशंस्यञ्च परस्वादान-
वर्ज्जनम् । व्यलीकानामकरणं भूतानां मनसा भुवि ॥ १६ ॥
मातापित्रोश्च शुश्रूषा देवतातिथिपूजनम् । गुरुपूजा घृणा शौचं
नित्यमिन्द्रियसंयमः ॥ १७ ॥ प्रवर्त्तनं शुभानाञ्च तत् सतां वृत्त-
मुच्यते । ततो धर्म्मः प्रभवति यः प्रजाः पाति शाश्वतीः ॥ १८ ॥
एवं सत्सु सदा पश्येत्तत्राप्येषा ध्रुवा स्थितिः । आचारो धर्म्म-
माचष्टे यस्मिन् शान्ता व्यवस्थिताः ॥ १९ ॥ तेषु तत् कर्म्म निक्षिप्तं
यः स धर्म्मः सनातनः । यस्तं समभिपद्येत न स दुर्गतिमाप्नुयात्
॥ २० ॥ अतो नियम्यते लोकः प्रच्यवन् धर्म्मवर्त्मसु । यस्तु योगी
च मुक्तश्च स एतेभ्यो विशिष्यते ॥ २१ ॥ वर्त्तमानस्य धर्म्मेण शुभं
यत्र यथा तथा । संसारतारणं ह्यस्य कालेन महता भवेत् ॥२२॥
एवं पूर्व्वकृतं कर्म्म नित्यं जन्तुः प्रवर्त्तते । सर्व्वं तत् कारणं येन
विकृतोऽयमिहागतः ॥ २३ ॥ शरीरग्रहणञ्चास्य केन पूर्व्वं प्रक-

ल्पितम् । इत्येवं संशयो लोके तच्च वक्ष्याम्यशेषतः ॥ २४ ॥
शरीरमात्मनः कृत्वा सर्वलोकपितामहः । त्रैलोक्यमसृजत् ब्रह्मा
कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ॥ २५ ॥ ततः प्रधानमसृजत् प्रकृतिं स
शरीरिणाम् । यया सर्वमिदं व्याप्तं यां लोके परमां विदुः ॥२६॥
इदं तत् क्षरमित्युक्तं परन्त्वमृतमक्षरम् । त्रयाणां मिथुनं सर्व-
मेकैकस्य पृथक् पृथक् ॥ २७ ॥ असृजत् सर्वभूतानि पूर्वसृष्टः
प्रजापतिः । स्थावराणि च भूतानि इत्येषा पौर्विकी श्रुतिः ॥२८॥
तस्य कालपरीमाणमकरोत् स पितामहः । भूतेषु परिवृत्तिञ्च
पुनरावृत्तिमेव च ॥ २९ ॥ यथात्र कश्चिन्मेधावी दृष्टात्मा पूर्व-
जन्मनि । यत् प्रवक्ष्यामि तत् सर्वं यथावदुपपद्यते ॥ ३० ॥ सुख-
दुःखे यथासम्यगनित्ये यः प्रपश्यति । कायं वा मेध्यसङ्घातं विनाशं
कर्मसंहितम् ॥ ३१ ॥ यच्च किञ्चित् सुखं तच्च दुःखसर्वमिति
स्मरन् । संसारसागरं घोरं तरिष्यति सुदुस्तरम् ॥ ३२ ॥ जरा-
मरणरोगैश्च समाविष्टः प्रधानवित् । चेतनावत्सु चैतन्यं समं
भूतेषु पश्यति ॥ ३३ ॥ निर्विद्यते ततः कृत्स्नं मार्गमाणः परं
पदम् । तस्योपदेशं वक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तम ॥ ३४ ॥ शाश्व-
तस्याव्ययस्याथ यदस्य ज्ञानमुत्तमम् । प्रोच्यमानं मया विप्र
निबोधेदमशेषयः ॥ ३५ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ब्राह्मण उवाच । यः स्यादेकायने लीनस्तूष्णीं किञ्चिदचि-
न्तयन् । पूर्वं पूर्वं परित्यज्य स तीर्णो बन्धनाद्भवेत् ॥ १ ॥ सर्व-
मित्रः सर्वसहः शमे रक्तो जितेन्द्रियः । व्यपेतभयमन्युश्च आत्म-
वान्मुच्यते नरः ॥ २ ॥ आत्मवत् सर्वभूतेषु यश्चरेन्नियतः शुचिः ।

अमानी निरभीमानः सर्वतो मुक्त एव सः ॥ ३ ॥ जीवितं मरण-
श्चोभे सुखदुःखे तथैव च। लाभालाभे प्रियद्वेष्ये यः समः स च
मुच्यते ॥ ४ ॥ न कस्यचित् स्पृहयते नावजानाति कञ्चन। निर्द्वन्द्वो
वीतरागात्मा सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ५ ॥ अनमित्रश्च निर्बन्धु-
रनपत्यश्च यः क्वचित्। त्यक्तधर्मार्थकामश्च निराकाङ्क्षी च मुच्यते
॥ ६ ॥ नैव धर्मी न चाधर्मी पूर्वोपचितहायकः। धातुक्षय-
प्रशान्तात्मा निर्द्वन्द्वः स विमुच्यते ॥ ७ ॥ अकर्मवान् विकाङ्क्षश्च
पश्येज्जगदशाश्वतम्। अश्वत्थसदृशं मूढ़ं जन्ममृत्युजरायुतम् ॥८॥
वैराग्यबुद्धिः सततमात्मदोषव्यपेक्षकः। आत्मबन्धविनिर्मोक्षं स
करोत्यचिरादिव ॥ ९ ॥ अगन्धमरसस्पर्शमशब्दमपरिग्रहम्।
अरूपमनभिज्ञेयं दृष्ट्वात्मानं विमुच्यते ॥ १० ॥ पञ्चभूतगुणैर्हीन-
ममूर्त्तिमदहेतुकम्। अगुणं गुणभोक्तारं यः पश्यति स मुच्यते
॥ ११ ॥ विहाय सर्वसङ्कल्पान् बुद्ध्या शारीरमानसान्। शनै-
र्निर्वाणमाप्नोति निरिन्धन इवानलः ॥ १२ ॥ सर्वसंस्कारनिर्मुक्तो
निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः। तपसा इन्द्रियग्रामं यश्चरेन्मुक्त एव सः
॥ १३ ॥ विमुक्तः सर्वसंस्कारैस्ततो ब्रह्मसनातनम्। परमाप्नोति
संशान्तमचलं नित्यमक्षरम् ॥ १४ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि योग-
शास्त्रमनुत्तमम्। युञ्जन्तः सिद्धमात्मानं यथा पश्यन्ति योगिनः
॥ १५ ॥ तस्योपदेशं वक्ष्यामि यथावत्तं निबोध मे। यैर्द्वारै-
र्धारयन्नित्यं पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि तु संहृत्य
मन आत्मनि धारयेत्। तीव्रं तप्त्वा तपः पूर्वं मोक्षयोगं समा-
चरेत् ॥ १७ ॥ तपस्वी सततं युक्तो योगशास्त्रमथाचरेत्।
मनीषी मनसा विप्र पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ १८ ॥ स चेच्छक्नोत्ययं
साधुर्योक्तुमात्मानमात्मनि। तत एकान्तशीलः स पश्यत्यात्मान-
मात्मनि ॥ १९ ॥ संयतः सततं युक्त आत्मवान् विजितेन्द्रियः।
तथायमात्मनात्मानं संप्रयुक्तः प्रपश्यति ॥ २० ॥ यथा हि पुरुषः

स्वप्ने दृष्ट्वा पश्यत्यसाविति । तथारूपमिवात्मानं साधु युक्तः प्रपश्यति ॥ २१ ॥ इषीकाञ्च यथा मुञ्जात् कश्चिन्निष्कृष्य दर्शयेत् । योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहतः ॥ २२ ॥ मुञ्जं शरीरमित्याहुरिषीकामात्मनि श्रिताम् । एतन्निदर्शनं प्रोक्तं योगविद्भिरनुत्तमम् ॥ २३ ॥ यदा हि युक्तमात्मानं सम्यक् पश्यति देहभृत् । न तस्येहेश्वरः कश्चित्त्रैलोक्यस्यापि यः प्रभुः ॥ २४ ॥ अन्यान्याश्चैव तनवो यथेष्टं प्रतिपद्यते । विनिवृत्य जरामृत्यू न शोचति न हृष्यति ॥ २५ ॥ देवानामपि देवत्वं युक्तः कारयते वशी । ब्रह्म चाव्ययमाप्नोति हित्वा देहमशाश्वतम् ॥२६॥ विनश्यत्सु च भूतेषु न भयं तस्य जायते । क्लिश्यमानेषु भूतेषु न स क्लिश्यति केनचित् ॥ २७ ॥ दुःखशोकभयैर्घोरैः सङ्गस्नेह-समुद्भवैः । न विचाल्यति युक्तात्मा निस्पृहः शान्तमानसः ॥ २८ ॥ नैनं शस्त्राणि बध्यन्ते न मृत्युश्चास्य विद्यते । नातः सुखतरं किञ्चिल्लोके क्वचन दृश्यते ॥ २९ ॥ सम्यग्युक्त्वा स आत्मानमात्मन्येव प्रतिष्ठते । विनिवृत्तजरादुःखसुखं स्वपिति चापि सः ॥३०॥ देहान् यथेष्टमभ्येति हित्वेमां मानुषीं तनुम् । निर्वेदस्तु न कर्त्तव्यो भुञ्जानेन कथञ्चन ॥ ३१ ॥ सम्यग्युक्त्वा यदात्मानमात्मन्येव प्रपश्यति । तदैव न स्पृहयति साक्षादपि शतक्रतोः ॥ ३२ ॥ योगमेकान्तशीलस्तु यथा विन्दति तच्छृणु । दृष्टपूर्वां दिशं चिन्त्य यस्मिन् सन्निवसेत् पुरे ॥ ३३ ॥ पुरस्याभ्यन्तरे तस्य मनः स्थाप्यं न बाह्यतः । पुरस्याभ्यन्तरे तिष्ठन् यस्मिन्नावसथे वसेत् ॥ ३४ ॥ तस्मिन्नावसथे धार्य्यं सबाह्याभ्यन्तरे मनः । प्रचिन्त्यावसथे कृत्स्नं यस्मिन् काले स तिष्ठति ॥ ३५ ॥ तस्मिन् काले मनश्चास्य न कथञ्चन बाह्यतः । संनियम्येन्द्रियग्रामं निर्घोषे निर्जने वने ॥ ३६ ॥ कायमभ्यन्तरं कृत्स्नमेकाग्रः परिचिन्तयेत् । दन्तांस्तालु च जिह्वाञ्च गलं ग्रीवां तथैव च ॥ ३७ ॥ हृदयं

चिन्तयेच्चापि तथा हृदयबन्धनम् ॥ ३७ ॥ इत्युक्तः स मया शिष्यो मेधावी मधुसूदन । पप्रच्छ पुनरेवेमं मोक्षधर्मं सुदुर्वचम् ॥ ३८ ॥ भुक्तं भुक्तमिदं कोष्ठे कथमन्नं विपच्यते । कथं रसत्वं व्रजति शोणितत्वं कथं पुनः ॥ ३९ ॥ तथा मांसञ्च मेदश्च स्नाय्वस्थीनि च पोषति । कथमेतानि सर्वाणि शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ४० ॥ वर्द्धन्ते वर्द्धमानस्य वर्द्धते च कथं बलम् । निरोजसां निर्गमनं मलानाञ्च पृथक् पृथक् ॥ ४१ ॥ कुतो वायं विश्वसिति उच्छ्वसित्यपि वा पुनः । कञ्च देशमधिष्ठाय तिष्ठत्यात्मात्मनात्मनि ॥ ४२ ॥ जीवः कायं वहति चेच्चेष्टमानः कलेवरम् । किं वर्णं कीदृशञ्चैव निवेशयति वै पुनः ॥ ४३ ॥ याथातथ्येन भगवन् वक्तुमर्हसि मेऽनघ । इति सम्परिपृष्टोऽहं तेन विप्रेण माधव ॥ ४४ ॥ प्रत्यब्रुवं महाबाहो यथाश्रुतमरिन्दम । यथा स्वकोष्ठे प्रक्षिप्य भाण्डं भाण्डमना भवेत् ॥ ४५ ॥ तथा स्वकाये प्रक्षिप्य मनोद्वारैरनिश्चलैः । आत्मानं तत्र मार्गेत प्रमादं परिवर्जयेत् ॥ ४६ ॥ एवं सततमुद्युक्तः प्रीतात्मा न चिरादिव । आसादयति तद्ब्रह्म यद्दृष्ट्वा स्यात् प्रधानवित् ॥ ४७ ॥ न त्वसौ चक्षुषा ग्राह्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः । मनसैव प्रदीपेन महानात्मा प्रदृश्यते ॥ ४८ ॥ सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः । सर्वतः श्रुतिमाल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ४९ ॥ जीवो निष्क्रान्तमात्मानं शरीरात् संप्रपश्यति । स तमुत्सृज्य देहं स्वं धारयन् ब्रह्म केवलम् ॥५०॥ आत्मानमालोकयति मनसा प्रहसन्निव । तदेवमाश्रयं कृत्वा मोक्षं याति ततो मयि ॥ ५१ ॥ इदं सर्वरहस्यन्ते मया प्रोक्तं द्विजोत्तम । आपृच्छे साधयिष्यामि गच्छ विप्र यथासुखम् ॥ ५२ ॥ इत्युक्तः स तदा कृष्ण मया शिष्यो महातपाः । अगच्छत यथाकामं ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥ ५३ ॥

वासुदेव उवाच । इत्युक्त्वा स तदा वाक्यं मां पार्थ द्विज-

सत्तमः । मोक्षधर्माश्रितः सम्यक् तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५४ ॥ कच्चि-
देतत्त्वया पार्थ श्रुतमेकाग्रचेतसा । तदापि हि रथस्थस्त्वं श्रुत-
वानेतदेव हि ॥ ५५ ॥ नैतत् पार्थ सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणेति मे
मतिः । नरेणाकृतसंज्ञेन विदग्धेनाकृतात्मना ॥ ५६ ॥ सुरहस्य-
मिदं प्रोक्तं देवानां भरतर्षभ । कच्चिन्नेदं श्रुतं पार्थ मनुष्येणेह
कर्हिचित् ॥ ५७ ॥ न ह्येतत् श्रोतुमर्होऽन्यो मनुष्यस्त्वामृतेऽनघ ।
नैतदद्य सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणान्तरात्मना ॥ ५८ ॥ क्रियावद्भिर्हि
कौन्तेय देवलोकः समावृतः । न चैतदिष्टं देवानां मर्त्त्यरूपनिव-
र्त्तनम् ॥ ५९ ॥ परा हि सा गतिः पार्थ यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ।
यत्रामृतत्वं प्राप्नोति त्यक्त्वा देहं सदा सुखी ॥ ६० ॥ इमं धर्मं
समास्थाय येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा-
स्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ६१ ॥ किं पुनर्ब्राह्मणाः पार्थ
क्षत्रिया वा बहुश्रुताः । स्वधर्मरतयो नित्यं ब्रह्मलोकपरायणाः
॥ ६२ ॥ हेतुमच्चैतदुद्दिष्टमुपायश्चास्य साधने । सिद्धिं फलञ्च
मोक्षश्च दुःखस्य च विनिर्णयः ॥ ६३ ॥ नातःपरं सुखं त्वन्यत्
किञ्चित् स्याद्भरतर्षभ । बुद्धिमान् श्रद्दधानश्च पराक्रान्तश्च पाण्डव
॥ ६४ ॥ यः परित्यजते मर्त्त्यो लोकसारमसारवत् । एतैरुपायैः
स क्षिप्रं परां गतिमवाप्नुयात् ॥ ६५ ॥ एतावदेव वक्तव्यं नातो
भूयोऽस्ति किञ्चन । षण्मासान्नित्ययुक्तस्य योगः पार्थ प्रवर्त्तते ॥६६॥

इति आश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वासुदेव उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
दम्पत्योः पार्थ सम्वादो योऽभवद्भरतर्षभ ॥ १ ॥ ब्राह्मणी ब्राह्मणं
कञ्चित् ज्ञानविज्ञानपारगम् । दृष्ट्वा विविक्त आसीनं भार्य्या

भर्त्तारमब्रवीत् ॥ २ ॥ कन्नु लोकं गमिष्यामि त्वामहं पति-
माश्रिता । न्यस्तकर्म्माणमासीनं कीनाशमविचक्षणम् ॥ ३ ॥ भार्य्याः
पतिकृतांल्लोकानाप्नुवन्तीति नः श्रुतम् । त्वामहं पतिमासाद्य कां
गमिष्यामि वै गतिम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तः स शान्तात्मा तामुवाच
हसन्निव । सुभगे नाभ्यसूयामि वाक्यस्यास्य तवानघे ॥ ५ ॥
ग्राह्यं दृश्यञ्च सत्यं वा यदिदं कर्म्म विद्यते । एतदेव व्यवस्यन्ति
कर्म्म कर्म्मेति कर्म्मिणः ॥ ६ ॥ मोहमेव नियच्छन्ति कर्म्मणा ज्ञान-
वर्ज्जिताः । नैष्कर्म्यं न च लोकेऽस्मिन्मुहूर्त्तमपि लभ्यते ॥ ७ ॥
कर्म्मणा मनसा वाचा शुभं वा यदि वाशुभम् । जन्मादि मूर्त्ति-
भेदानां कर्म्म भूतेषु वर्त्तते ॥ ८ ॥ रक्षोभिर्वध्यमानेषु दृश्यद्रव्येषु
वर्त्मसु । आत्मस्थमात्मना तेभ्यो दृष्टमायतनं मया ॥ ९ ॥ यत्र
तद्ब्रह्म निर्द्वन्द्वं यत्र सोमः सहाग्निना । व्यवायं कुरुते नित्यं
धीरो भूतानि धारयन् ॥ १० ॥ यत्र ब्रह्मादयो युक्तास्तदक्षर-
मुपासते । विद्वांसः सुव्रता यत्र शान्तात्मनो जितेन्द्रियाः ॥ ११ ॥
घ्राणेन न तदाघ्रेयं नास्वाद्यञ्चैव जिह्वया । स्पर्शनेन तदस्पृश्यं
मनसा त्ववगम्यते ॥ १२ ॥ चक्षुषा त्वविषह्यञ्च यत् किञ्चित् श्रव-
णात् परम् । अगन्धमरसस्पर्शमरूपाशब्दलक्षणम् ॥ १३ ॥ यतः
प्रवर्त्तते तन्त्रं यत्र च प्रतितिष्ठति । प्राणोऽपानः समानश्च व्यान-
श्चोदान एव च ॥ १४ ॥ तत एव प्रवर्त्तन्ते तदेव प्रविशन्ति च ।
समानव्यानयोर्मध्ये प्राणापानौ विचेरतुः ॥ १५ ॥ तस्मिन् सुप्ते
प्रलीयेते समानो व्यान एव च । अपानप्राणयोर्मध्ये उदानो व्याप्य
तिष्ठति ॥ १६ ॥ तस्मात् शयानं पुरुषं प्राणापानौ न मुञ्चतः ।
प्राणानामायतत्वेन तमुदानं प्रचक्षते ॥ १७ ॥ तस्मात्तपो व्यव-
स्यन्ति मद्गतं ब्रह्मवादिनः । तेषामन्योऽन्यभक्षाणां सर्व्वेषां देह-
चारिणाम् ॥ १८ ॥ अग्निर्वैश्वानरो मध्ये सप्तधा दीप्यतेऽन्तरा ।
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् च श्रोत्रञ्च पञ्चमम् ॥ १९ ॥ मनो

बुद्धिश्च सप्तैता जिह्वा वैश्वानरार्चिषः । घ्रेयं दृश्यञ्च पेयञ्च स्पृश्यं श्राव्यं तथैव च ॥ २० ॥ मन्तव्यमथ बोद्धव्यं ताः सप्त समिधो मम । घ्राता भक्षयिता द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता च पञ्चमः ॥ २१ ॥ मन्ता बोद्धा च सप्तैते भवन्ति परमर्त्विजः । घ्रेये पेये च दृश्ये च स्पृश्ये श्रव्ये तथैव च ॥ २२ ॥ मन्तव्येष्वथ बोद्धव्ये सुभगे पश्य सर्वदा । हवींष्यग्निषु होतारः सप्तधा सप्त सप्तसु ॥ २३ ॥ सम्यक् प्रक्षिप्य विद्वांसो जनयन्ति स्वयोनिषु । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ २४ ॥ मनो बुद्धिश्च सप्तैता योनिरित्येव शब्दिताः । हविर्भूता गुणाः सर्वे प्रविशन्त्यग्निजं गुणम् ॥ २५ ॥ अन्तर्वासमुषित्वा च जायन्ते स्वासु योनिषु । तत्रैव च निरुध्यन्ते प्रलये भूतभावने ॥ २६ ॥ ततः सञ्जायते गन्धस्ततः सञ्जायते रसः । ततः सञ्जायते रूपं ततः स्पर्शोऽभिजायते ॥ २७ ॥ ततः सञ्जायते शब्दः संशयस्तत्र जायते । ततः सञ्जायते निष्ठा जन्मैतत् सप्तधा विदुः ॥ २८ ॥ अनेनैव प्रकारेण प्रगृहीतं पुरातनैः । पूर्णाहुतिभिरापूर्णास्तिभिः पूरयन्ति तेजसा ॥ २९ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । निबोध दशहोतृणां विधानमथ यादृशम् ॥ १ ॥ श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चरणौ करौ । उपस्थं पायुरिति वा होतॄणि दश भामिनि ॥ २ ॥ शब्दस्पर्शौ रूपरसौ गन्धो वाक्यं क्रिया गतिः । रेतोमूत्रपुरीषाणां त्यागो दश हवींषि च ॥ ३ ॥ दिशो वायु रविश्चन्द्रः पृथ्व्यग्नी विष्णुरेव च । इन्द्रः प्रजापतिर्मित्रमग्नयो दश भामिनि ॥ ४ ॥ दशेन्द्रियाणि होतॄणि हवींषि

द्य भामिनि । विधया नाम समिधो हूयन्ते तु दशाग्निषु ॥ ५ ॥
चित्तं स्रुवञ्च वित्तञ्च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् । सुविभक्तमिदं सर्वं
जगदासीदिति श्रुतम् ॥ ६ ॥ सर्वमेवाथ विज्ञेयं चित्तं ज्ञानमवे-
क्षते । रेतः शरीरभृत् काये विज्ञाता तु शरीरभृत् ॥ ७ ॥
शरीरभृद्गार्हपत्यस्तस्मादन्यः प्रणीयते । मनश्चाहवनीयस्तु तस्मिन्
प्रक्षिप्यते हविः ॥ ८ ॥ ततो वाचस्पतिर्जज्ञे तं मनः पर्य्यवेक्षते ।
रूपं भवति वैवर्ण्यं समनुद्रवते मनः ॥ ९ ॥

ब्राह्मण्युवाच । कस्माद्वागभवत् पूर्वं कस्मात् पश्चान्मनोभवत् ।
मनसा चिन्तितं वाक्यं यदा समभिपद्यते ॥ १० ॥ केन विज्ञान-
योगेन मतिश्चित्तं समास्थिता । समुन्नीता नाध्यगच्छत् को वै
तां प्रतिबाधते ॥ ११ ॥

ब्राह्मण उवाच । तामपानः पतिर्भूत्वा तस्मात् प्रेष्यत्यपान-
ताम् । तां गतिं मनसः प्राहुर्मनस्तस्मादपेक्षते ॥ १२ ॥ प्रश्नन्तु
वाङ्मनसोर्मां यस्मात्त्वमनुपृच्छसि । तस्मात्ते वर्त्तयिष्यामि तयोरेव
समाह्वयम् ॥ १३ ॥ उभे वाङ्मनसी गत्वा भूतात्मानमपृच्छताम् ।
आवयोः श्रेष्ठमाचक्ष्व छिन्धि नौ संशयं विभो ॥ १४ ॥ मन इत्येव
भगवांस्तदा प्राह सरस्वतीम् । अहं वै कामधुक् तुभ्यमिति तं
प्राह वागथ ॥ १५ ॥

ब्राह्मण उवाच । स्थावरं जङ्गमञ्चैव विद्ध्युभे मनसी मम ।
स्थावरं मत् सकाशे वै जङ्गमं विषये तव ॥ १६ ॥ यस्तु ते
विषयं गच्छेन्मन्त्रो वर्णः स्वरोऽपि वा । तन्मनो जङ्गमं नाम
तस्मादसि गरीयसी ॥ १७ ॥ तस्मादपि समाधिस्ते स्वयमभ्येत्य
शोभने । तस्मादुच्छासमासाद्य प्रवक्ष्यामि सरस्वति ॥ १८ ॥
प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं स्म तिष्ठति । प्रेर्य्यमाणा महा-
भागे विना प्राणानपानती ॥ १९ ॥ प्रजापतिमुपाधावत् प्रसीद
भगवन्निति । ततः प्राणः प्रादुरभूद्वाचमाप्याययन् पुनः । तस्मा-

दुच्छ्वासमासाद्य न वाग्वदति कर्हिचित् ॥ २० ॥ घोषिणी जातनिर्घोषा नित्यमेव प्रवर्त्तते । तयोरपि च घोषिणी निर्घोषैव गरीयसी ॥ २१ ॥ गौरिव प्रस्रवत्यर्थान् रसमुत्तमशालिनी । सततं स्यन्दते ह्येषा शाश्वतं ब्रह्मवादिनी ॥ २२ ॥ दिव्यादिव्यप्रभावेन भारती गौः शुचिस्मिते । एतयोरन्तरं पश्य सूक्ष्मयोः स्यन्दमानयोः ॥ २३ ॥

ब्राह्मण्युवाच । अनुत्पन्नेषु वाक्येषु चोद्यमाना विवक्षया । किन्नु पूर्वं तदा देवी व्याजहार सरस्वती ॥ २४ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्राणेन या सम्भवते शरीरे प्राणादपानं प्रतिपद्यते च । उदानभूता च विसृज्य देहं व्यानेन सर्वं दिवमावृणोति ॥ २५ ॥ ततः समाने प्रतितिष्ठतीह इत्येव पूर्वं प्रजजल्प वाणी । तस्मान्मनः स्थावरत्वाद्विशिष्टं तथा देवी जङ्गमत्वाद्विशिष्टा ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । सुभगे सप्तहोतॄणां विधानमिह यादृशम् ॥ १ ॥ घ्राणं चक्षुश्च जिह्वा च त्वक् श्रोत्रञ्चैव पञ्चमम् । मनो बुद्धिश्च सप्तैते होतारः पृथगाश्रिताः ॥ २ ॥ सूक्ष्मेवकाशे तिष्ठन्तो न पश्यन्तीतरेतरम् । एतान् वै सप्तहोतॄंस्त्वं स्वभावाद्विद्धि शोभने ॥ ३ ॥

ब्राह्मण्युवाच । सूक्ष्मेवकाशे सन्तस्ते कथं नान्योऽन्यदर्शिनः । कथं स्वभावा भगवन्नेतदाचक्ष्व मे प्रभो ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच । गुणाज्ञानमविज्ञातं गुणज्ञानमभिज्ञता । परस्परं गुणानेते नाभिजानन्ति कर्हिचित् ॥ ५ ॥ जिह्वा चक्षु-

स्तथा श्रोत्रं त्वङ्मनो बुद्धिरेव च। न गन्धानधिगच्छन्ति घ्राणं तानधिगच्छति ॥ ६ ॥ घ्राणं चक्षुस्तथा श्रोत्रं त्वङ्मनो बुद्धिरेव च। न रसानधिगच्छन्ति जिह्वा तानधिगच्छति ॥ ७ ॥ घ्राणं जिह्वा तथा श्रोत्रं त्वङ्मनो बुद्धिरेव च। न रूपाण्यधिगच्छन्ति चक्षुस्तान्यधिगच्छति ॥ ८ ॥ घ्राणं जिह्वा ततश्चक्षुः श्रोत्रं बुद्धिर्मनस्तथा। न स्पर्शानधिगच्छन्ति त्वक् च तानधिगच्छति ॥ ९ ॥ घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वङ्मनो बुद्धिरेव च। न शब्दानधिगच्छन्ति श्रोत्रं तानधिगच्छति ॥ १० ॥ घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं बुद्धिरेव च। संशयं नाधिगच्छन्ति मनस्तमधिगच्छति ॥ ११ ॥ घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं मन एव च। न निष्ठामधिगच्छन्ति बुद्धिस्तामधिगच्छति ॥ १२ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। इन्द्रियाणाञ्च संवादं मनसश्चैव भामिनि ॥१३॥

मन उवाच। न घ्राति मामृते घ्राणं रसं जिह्वा न वेत्ति च। रूपं चक्षुर्न गृह्णाति त्वक् स्पर्शं नावबुध्यते ॥ १४ ॥ न श्रोत्रं बुध्यते शब्दं मया हीनं कथञ्चन। प्रवरं सर्व्वभूतानामहमस्मि सनातनम् ॥ १५ ॥ आगाराणीव शून्यानि शान्तार्च्चिष इवाग्नयः। इन्द्रियाणि न भासन्ते मया हीनानि नित्यशः ॥ १६ ॥ काष्ठानीवार्द्रशुष्काणि यतमानैरपीन्द्रियैः। गुणार्थान्नाधिगच्छन्ति मामृते सर्व्वजन्तवः ॥ १७ ॥

इन्द्रियाण्यूचुः। एवमेतद्भवेत् सत्यं यथैतन्मन्यते भवान्। ऋतेऽस्मानस्मदर्थांश्च भोगान् भुङ्क्ते भवान् यदि ॥ १८॥ यद्यस्मासु प्रलीनेषु तर्पणं प्राणधारणम्। भोगान् भुङ्क्ते भवान् सत्यं यथैतन्मन्यते तथा ॥ १९ ॥ अथ वास्मासु लीनेषु तिष्ठत्सु विषयेषु च। यदि सङ्कल्पमात्रेण भुङ्क्ते भोगान् यथार्थवत् ॥ २० ॥ अथ चेन्मन्यसे सिद्धिमस्मदर्थेषु नित्यदा। घ्राणेन रूपमादत्स्व रसानादत्स्व चक्षुषा ॥ २१ ॥ श्रोत्रेण गन्धानादत्स्व स्पर्शानादत्स्व

जिह्वया। त्वचा च शब्दानादत्स्व बुद्ध्या स्पर्शमथापि च ॥ २२ ॥
बलवन्तो ह्यनियमा नियमा दुर्बलीयसाम्। भोगानपूर्वानादत्स्व
नोच्छिष्टं भोक्तुमर्हसि ॥ २३ ॥ यथा हि शिष्यः शास्तारं श्रुत्यर्थ-
मभिधावति। ततः श्रुतिमुपादाय श्रुत्यर्थमुपतिष्ठति ॥ २४ ॥
विषयानेवमस्माभिर्दर्शितानभिमन्यसे। अनागताननतीतांश्च स्वप्ने
जागरणे तथा ॥ २५ ॥ वैमनस्यं गतानाञ्च जन्तूनामल्पचेतसाम्।
अस्मदर्थे कृते कार्य्ये दृश्यते प्राणधारणम् ॥ २६ ॥ बहूनपि हि
सङ्कल्पान्मत्वा स्वप्नानुपास्य च। बुभुक्षया पीड्यमानो विषयानेव
धावति ॥ २७ ॥ आगारमद्वारमिव प्रविश्य सङ्कल्पभोगान् विषयी
निबद्धान्। प्राणक्षये शान्तिमुपैति नित्यं दारुक्षयेऽग्निर्ज्वलितो
यथैव ॥ २८ ॥ कामन्तु नः स्वेषु गुणेषु सङ्गः कामञ्च नान्योऽन्य-
गुणोपलब्धिः। अस्मान् विना नास्ति तवोपलब्धिस्तावदृते त्वां
न भजेत् प्रहर्षः ॥ २९ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

ब्राह्मण उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
सुभगे पञ्चहोतॄणां विधानमिह यादृशम् ॥ १ ॥ प्राणापानावुदा-
नश्च समानो व्यान एव च। पञ्चहोतॄंस्तथैतान् वै परं भावं
विदुर्बुधाः ॥ २ ॥

ब्राह्मण्युवाच। स्वभावात् सप्तहोतार इति मे पूर्विका मतिः।
यथा वै पञ्च होतारः परो भावस्तदुच्यताम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच। प्राणेन संभृतो वायुरपाने जायते ततः।
अपाने संभृतो वायुस्ततो व्यानः प्रवर्त्तते ॥ ४ ॥ व्यानेन सम्भृतो
वायुस्ततोदानः प्रवर्त्तते। उदाने संभृतो वायुः समानो नाम

जायते ॥ ५ ॥ तेऽपृच्छन्त पुरा सन्तः पूर्वजातं पितामहम् । यो नो ज्येष्ठस्तमाचक्ष्व स नः श्रेष्ठो भविष्यति ॥ ६ ॥

ब्रह्मोवाच । यस्मिन् प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । यस्मिन् प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति स वै श्रेष्ठो गच्छत यत्र कामः ॥ ७ ॥

प्राण उवाच । मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्राणः प्रालीयत ततः पुनश्च प्रचचार ह । समानश्चाप्युदानश्च वचोऽब्रूतां पुनः शुभे ॥ ९ ॥ न त्वं सर्वमिदं व्याप्य तिष्ठसीह यथा वयम् । न त्वं श्रेष्ठो हि नः प्राण अपानो हि वशे तव । प्रचचार पुनः प्राणस्तमपानोऽभ्यभाषत ॥ १० ॥

अपान उवाच । मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ११ ॥

ब्राह्मण उवाच । व्यानश्च तमुदानश्च भाषमाणमथोचतुः । अपान न त्वं श्रेष्ठोऽसि प्राणो हि वशगस्तव ॥ १२ ॥ अपानः प्रचचाराथ व्यानस्तं पुनरब्रवीत् । श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १३ ॥ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठोऽस्म्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्रालीयत ततो व्यानः पुनश्च प्रचचार ह । प्राणापानावुदानश्च समानश्च तमब्रुवन् ॥ १५ ॥ न त्वं श्रेष्ठोऽसि नो व्यान समानस्तु वशे तव । प्रचचार पुनर्व्यानः समानः पुनरब्रवीत् ॥ १६ ॥ श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना । मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि

प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १७ ॥ समानः प्रचचाराथ उदानस्तमुवाच ह । श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १८ ॥ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १९ ॥ ततः प्रालीयतोदानः पुनश्च प्रचचार ह । प्राणापानौ समानश्च व्यानश्चैव तमब्रुवन् । उदान न त्वं श्रेष्ठोऽसि व्यान एव वशे तव ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच । ततस्तानब्रवीद्‌ब्रह्मा समवेतान् प्रजापतिः । सर्वे श्रेष्ठा न वा श्रेष्ठाः सर्वे चान्योऽन्यधर्मिणः ॥ २१ ॥ सर्वे स्वविषये श्रेष्ठाः सर्वे चान्योऽन्यधर्मिणः । इति तानब्रवीत् सर्वान् समवेतान् प्रजापतिः ॥ २२ ॥ एकस्थिरश्चास्थिरश्च विशेषात् पञ्च-वायवः । एक एव ममैवात्मा बहुधाप्युपचीयते ॥ २३ ॥ पर-स्परस्य सुहृदो भावयन्तः परस्परम् । स्वस्ति व्रजत भद्रं वो धारयध्वं परस्परम् ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । नारदस्य च सम्वादमृषेर्देवमतस्य च ॥ १ ॥

देवमत उवाच । जन्तोः सञ्जायमानस्य किन्नु पूर्वं प्रवर्त्तते । प्राणोऽपानः समानो वा व्यानो वोदान एव च ॥ २ ॥

नारद उवाच । येनायं सृज्यते जन्तुस्ततोऽन्यः पूर्वमेति तम् । प्राणद्वन्द्वं हि विज्ञेयं तिर्य्यगूर्द्ध्वमधश्च यत् ॥ ३ ॥

देवमत उवाच । केनायं सृज्यते जन्तुः कश्चान्यः पूर्वमेति तम् । प्राणद्वन्द्वञ्च मे ब्रूहि तिर्य्यगूर्द्ध्वमधश्च यत् ॥ ४ ॥

नारद उवाच । सङ्कल्पाज्जायते हर्षः शब्दादपि च जायते । रसात् सञ्जायते चापि रूपादपि च जायते ॥ ५ ॥ शुक्राच्छोणित-संसृष्टात् पूर्वं प्राणः प्रवर्त्तते । प्राणेन विकृते शुक्रे तथापानः प्रवर्त्तते ॥ ६ ॥ शुक्रात् सञ्जायते चापि रसादपि च जायते । एतद्रूपमुदानस्य हर्षो मिथुनमन्तरा ॥ ७ ॥ कामात् सञ्जायते शुक्रं कामात् सञ्जायते रजः । समानव्यानजनिते सामान्ये शुक्र-शोणिते । प्राणापानाविदं द्वन्द्वमर्वाक् चोर्द्ध्वञ्च गच्छतः । व्यानः समानश्चैवोभौ तिर्य्यक् द्वन्द्वत्वमुच्यते ॥ ८ ॥ अग्निर्वै देवताः सर्वा इति वेदस्य शासनम् । सञ्जायते ब्राह्मणस्य ज्ञानं बुद्धिसमन्वितम् ॥ ९ ॥ तस्य धूमस्तमो रूपं रजो भस्मसु तेजसः । सर्वं सञ्जा-यते तस्य यत्र प्रक्षिप्यते हविः ॥ १० ॥ सत्त्वात् समानो व्यानश्च इति यज्ञविदो विदुः । प्राणापानावाज्यभागौ तयोर्मध्ये हुता-शनः ॥ ११ ॥ एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः । निर्द्वन्द्वमिति यत्त्वेतत्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १२ ॥ अहोरात्रमिदं द्वन्द्वं तयोर्मध्ये हुताशनः । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १३ ॥ सच्चा-सच्चैव तद्द्वन्द्वं तयोर्मध्ये हुताशनः । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १४ ॥ ऊर्द्ध्वं समानो व्यानश्च व्यस्यते कर्म्म तेन तत् । तृतीयन्तु समानेन पुनरेव व्यवस्यते ॥ १५ ॥ शान्त्यर्थं व्यानमेकञ्च शान्तिर्ब्रह्मसनातनम् । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥१६॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । चातुर्होत्रविधानस्य विधानमिह यादृशम् ॥ १ ॥ तस्य सर्वस्य विधिवद्विधानमुपदिश्यते । शृणु मे गदतो भद्रे रहस्यमिद-

मद्भुतम् ॥ २ ॥ करणं कर्म्म कर्त्ता च मोक्ष इत्येव भाविनि ।
चत्वार एते होतारो यैरिदं जगदावृतम् ॥ ३ ॥ हेतूनां साधन-
ञ्चैव शृणु सर्वमशेषतः । घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् च श्रोत्रञ्च
पञ्चमम् ॥ ४ ॥ मनो बुद्धिश्च सप्तैते विज्ञेया गुणहेतवः । गन्धो
रसश्च रूपञ्च शब्दः स्पर्शश्च पञ्चमः ॥ ५ ॥ मन्तव्यमथ बोद्धव्यं
सप्तैते कर्म्महेतवः । घ्राता भक्षयिता द्रष्टा वक्ता श्रोता च पञ्चमः
॥ ६ ॥ मन्ता बोद्धा च सप्तैते विज्ञेयाः कर्तृहेतवः । स्वगुणं
भक्षयन्त्येते गुणवन्तः शुभाशुभम् ॥ ७ ॥ अहञ्च निर्गुणोऽनन्तः
सप्तैते मोक्षहेतवः । विदुषां बुध्यमानानां स्वं स्वं स्थानं यथा-
विधि ॥ ८ ॥ गुणास्ते देवता भूताः सततं भुञ्जते हविः ।
अदन्नन्नान्यथोऽविद्वान्ममत्वेनोपपद्यते ॥ ९ ॥ आत्मार्थं पाचयन्नन्नं
ममत्वेनोपहन्यते । अभक्ष्यभक्षणञ्चैव मद्यपानञ्च हन्ति तम् ॥ १० ॥
स चान्नं हन्ति तं चान्नं स हत्वा हन्यते पुनः । हन्ता ह्यन्नमिदं
विद्वान् पुनर्ज्जनयतीश्वरः ॥ ११ ॥ न चान्नाज्जायते तस्मिन् सूक्ष्मो
नाम व्यतिक्रमः । मनसा गम्यते यच्च यच्च वाचा निगम्यते ॥ १२ ॥
श्रोत्रेण श्रूयते यच्च चक्षुषा यच्च दृश्यते । स्पर्शेन स्पृश्यते यच्च
घ्राणेन घ्रायते च यत् ॥ १३ ॥ मनःषष्ठानि संयम्य हवींष्येतानि
सर्वशः । गुणवत् पावको मह्यं दीप्यतेऽन्तः शरीरिणः ॥ १४ ॥
योगयज्ञः प्रवृत्तो मे ज्ञानवह्निप्रदोद्भवः । प्राणस्तोत्रोऽपानशस्त्रः
सर्वत्यागसुदक्षिणः ॥ १५ ॥ कर्त्तानुमन्ता ब्रह्मात्मा ततोऽध्वर्यु-
कृतस्तुतिः । ऋतं प्रशास्ता तच्छस्त्रमपवर्गोऽस्य दक्षिणा ॥ १६ ॥
ऋचश्चाप्यत्र शंसन्ति नारायणविदो जनाः । नारायणाय देवाय
यदविन्दन् पशून् पुरा ॥ १७ ॥ तत्र सामानि गायन्ति तत्र चाहु-
र्निदर्शनम् । देवं नारायणं भीरु सर्वात्मानं निबोध तम् ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि ब्राह्मणगीतायां
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

ब्राह्मण उवाच। एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता यो
हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि। नैवमुक्तः प्रवणादिवोदकं यथा नियु-
क्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ १ ॥ एको गुरुर्नास्ति ततो द्वितीयो यो
हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि। तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव लोकद्विष्टाः
पन्नगाः सर्व एव ॥ २ ॥ एको बन्धुर्नास्ति ततो द्वितीयो यो
हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि। तेनानुशिष्टा बान्धवा बन्धुमन्तः सप्त-
र्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति ॥ ३ ॥ एकः श्रोता नास्ति ततो द्वितीयो
यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि। तस्मिन् गुरौ गुरुवासं निरुष्य
शक्रो गतः सर्वलोकामरत्वम् ॥ ४ ॥ एको द्वेष्टा नास्ति ततो
द्वितीयो यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि। तेनानुशिष्टा गुरुणा
सदैव लोके द्विष्टाः पन्नगाः सर्व एव ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरन्ती-
ममितिहासं पुरातनम्। प्रजापतौ पन्नगानां देवर्षीणाञ्च सं-
विदम् ॥ ६ ॥ देवर्षयश्च नागाश्चाप्यसुराश्च प्रजापतिम्। पर्य्य-
पृच्छन्नुपासीनाः श्रेयो नः प्रोच्यतामिति ॥ ७ ॥ तेषां प्रोवाच
भगवान् श्रेयः समनुपृच्छताम्। ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ते श्रुत्वा
प्राद्रवन् दिशः ॥ ८ ॥ तेषां प्रद्रवमाणानामुपदेशार्थमात्मनः।
सर्पाणां दंशने भावः प्रवृत्तः पूर्वमेव तु ॥ ९ ॥ असुराणां प्रवृत्तस्तु
दम्भभावः स्वभावजः। दानं देवा व्यवसिता दममेव महर्षयः
॥ १० ॥ एकं शास्तारमासाद्य शब्देनैकेन संस्कृताः। नानाव्यव-
सिताः सर्वे सर्पदेवर्षिदानवाः ॥ ११ ॥ शृणोत्ययं प्रोच्यमानं गृह्णाति
च यथातथम्। पृच्छतस्तदतो भूयो गुरुरन्यो न विद्यते ॥ १२ ॥
तस्य चानुमते कर्म्म ततः पश्चात् प्रवर्त्तते। गुरुर्बोद्धा च श्रोता
च द्वेष्टा च हृदि निःसृतः ॥ १३ ॥ पापेन विचरंल्लोके पापचारी
भवत्ययम्। शुभेन विचरंल्लोके शुभचारी भवत्युत ॥ १४ ॥ काम-
चारी तु कामेन य इन्द्रियसुखे रतः। ब्रह्मचारी सदैवैष य
इन्द्रियजये रतः ॥ १५ ॥ अपेतव्रतकर्म्मा तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः।

ब्रह्मभूतश्चरंल्लोके ब्रह्मचारी भवत्ययम् ॥ १६ ॥ ब्रह्मैव समिधस्तस्य ब्रह्माग्निर्ब्रह्मसम्भवः । आपो ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म स ब्रह्मणि समाहितः ॥ १७ ॥ एतदेवेदृशं सूक्ष्मं ब्रह्मचर्यं विदुर्बुधाः । विदित्वा चान्वपद्यन्त क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिताः ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

ब्राह्मण उवाच । सङ्कल्पदंशमशकं शोकहर्षहिमातपम् । मोहान्धकारतिमिरं लोभव्याधिसरीसृपम् ॥ १ ॥ विषयैकात्ययाध्वानं कामक्रोधविरोधकम् । तदतीत्य महादुर्गं प्रविष्टोऽस्मि महद्वनम् ॥ २ ॥

ब्राह्मण्युवाच । क्व तद्वनं महाप्राज्ञ के वृक्षाः सरितश्च काः । गिरयः पर्वताश्चैव कियत्यध्वनि तद्वनम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । नैतदस्ति पृथग्भावः किञ्चिदन्यत्ततः सुखम् । नैतदस्त्यपृथग्भावः किञ्चिद्दुःखतरं ततः ॥ ४ ॥ तस्माद्ध्रस्वतरं नास्ति न ततोऽस्ति महत्तरम् । नास्ति तस्मात् सूक्ष्मतरं नास्त्यन्यत् तत्समं सुखम् ॥ ५ ॥ न तत्राविश्य शोचन्ति न प्रहृष्यन्ति च द्विजाः । न च बिभ्यति केषाञ्चित्तेभ्यो बिभ्यति केचन ॥ ६ ॥ तस्मिन् वने सप्त महाद्रुमाश्च फलानि सप्तातिथयश्च सप्त । सप्ताश्रमाः सप्तसमाधयश्च दीक्षाश्च सप्तैतदरण्यरूपम् ॥ ७ ॥ पञ्चवर्णानि दिव्यानि पुष्पाणि च फलानि च । सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ८ ॥ सुवर्णानि द्विवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च । सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ९ ॥ सुरभीणि द्विवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च । सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ १० ॥ सुरभीण्येकवर्णानि पुष्पाणि च

फलानि च । सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ११ ॥ बहून्यव्यक्तवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च । विसृजन्तौ महावृक्षौ तद्वनं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १२ ॥ एको वह्निः सुमना ब्राह्मणोऽत्र पञ्चेन्द्रियाणि समिधश्चात्र सन्ति । तेभ्यो मोक्षाः सप्त फलन्ति दीक्षागुणाः फलान्यतिथयः फलाशाः ॥ १३ ॥ आतिथ्यं प्रतिगृह्णन्ति तत्र तत्र महर्षयः । अर्चितेषु प्रलीनेषु तेष्वन्यद्रोचते वनम् ॥ १४ ॥ प्रज्ञावृक्षं मोक्षफलं शान्तिच्छायासमन्वितम् । ज्ञानाश्रयं तृप्तितोयमन्तःक्षेत्रज्ञभास्करम् ॥ १५ ॥ येऽधिगच्छन्ति तं सन्तस्तेषां नास्ति भयं पुनः । ऊर्द्ध्वं चाधश्च तिर्य्यक् च तस्य नान्तोऽधिगम्यते ॥ १६ ॥ सप्त स्त्रियस्तत्र वसन्ति सद्यस्त्ववाङ्मुखा भानुमत्यो जनित्र्यः । ऊर्द्ध्वं रसानाददते प्रजाभ्यः सर्व्वान् यथा सत्यमनित्यता च ॥ १७ ॥ तत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनस्तत्रोपयन्ति च । सप्त सप्तर्षयः सिद्धा वशिष्ठप्रमुखैः सह ॥ १८ ॥ यशो वर्च्चो भगश्चैव विजयः सिद्धितेजसी । एतमेवानुवर्त्तन्ते सप्त ज्योतींषि भास्करम् ॥ १९ ॥ गिरयः पर्व्वताश्चैव सन्ति तत्र समासतः । नद्यश्च सरितो वारि वहन्त्यो ब्रह्मसम्भवम् ॥ २० ॥ नदीनां सङ्गमश्चैव वैताने समुपह्वरे । स्वात्मतृप्ता यतो यान्ति साक्षाद्दिव पितामहम् ॥ २१ ॥ कृशाशाः सुव्रताशाश्च तपसा दग्धकिल्बिषाः । आत्मन्यात्मानमाविश्य ब्रह्माणं समुपासते ॥ २२ ॥ शममप्यत्र शंसन्ति विद्यारण्यविदो जनाः । तदरण्यमभिप्रेत्य यथाधीरमजायत ॥ २३ ॥ एतद्वैदृशं पुण्यमरण्यं ब्राह्मणा विदुः । विदित्वा चानुतिष्ठन्ति क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिता ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि ब्राह्मणगीतायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

ब्राह्मण उवाच। गन्धान्न जिघ्रामि रसान्न वेद्मि रूपं न पश्यामि न च स्पृशामि। न चापि शब्दान् विविधान् शृणोमि न चापि सङ्कल्पमुपैमि कञ्चित् ॥ १ ॥ अर्थानिष्टान् कामयते स्वभावः सर्वान् द्वेष्यान् प्रद्विषते स्वभावः। कामद्वेषावुद्भवतः स्वभावात् प्राणापानौ जन्तुदेहान्निवेश्य ॥ २ ॥ तेभ्यश्चान्यांस्तेषु नित्यांश्च भावान् भूतात्मानं लक्षयेरन् शरीरे। तस्मिंस्तिष्ठन्नास्मि शक्तः कथञ्चित् कामक्रोधाभ्यां जरया मृत्युना च ॥ ३ ॥ अकामयानस्य च सर्वकामा न विद्विषाणस्य च सर्वदोषान्। न मे स्वभावेषु भवन्ति लेपास्तोयस्य बिन्दोरिव पुष्करेषु ॥ ४ ॥ नित्यस्य चैतस्य भवन्ति नित्या निरीक्ष्यमाणस्य बहुस्वभावः। न सज्जते कर्मसु भोगजालं दिवीव सूर्य्यस्य मयूखजालम् ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। अध्वर्य्युयतिसंवादं तन्निबोध यशस्विनि ॥ ६ ॥ प्रोक्ष्यमाणं पशुं दृष्ट्वा यज्ञकर्म्मण्यथाब्रवीत्। यतिरध्वर्य्युमासीनो हिंसेयमिति कुत्सयन् ॥ ७ ॥ तमध्वर्य्युः प्रत्युवाच नायं छागो विनश्यति। श्रेयसा योक्ष्यते जन्तुर्यदि श्रुतिरियं तथा ॥ ८ ॥ यो ह्यस्य पार्थिवो भागः पृथिवीं स गमिष्यति। यदस्य वारिजं किञ्चिदपस्तत् सम्प्रवेक्ष्यति ॥ ९ ॥ सूर्य्यञ्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं प्राणोऽस्य दिवमेव च। आगमे वर्त्तमानस्य न मे दोषोऽस्ति कश्चन ॥ १० ॥

यतिरुवाच। प्राणैर्वियोगे छागस्य यदि श्रेयः प्रपश्यसि। छागार्थे वर्त्तते यज्ञो भवतः किं प्रयोजनम् ॥ ११ ॥ अत्र त्वां मन्यतां भ्राता पिता माता सखेति च। मन्त्रयस्वैनमुन्नीय परवन्तं विशेषतः ॥ १२ ॥ एवमेवानुमन्येरंस्तान् भवान् द्रष्टुमर्हति। तेषामनुमतं श्रुत्वा शक्या कर्त्तुं विचारणा ॥ १३ ॥ प्राणा अप्यस्य छागस्य प्रापितास्ते स्वयोनिषु। शरीरं केवलं शिष्टं निश्चेष्टमिति मे मतिः ॥ १४ ॥ इन्धनस्य तु तुल्येन शरीरेण विचेतसा। हिंसा-

निर्व्विष्टुकामानामिन्धनं पशुसञ्ज्ञितम् ॥ १५ ॥ अहिंसा सर्वधर्माणामिति वृद्धानुशासनम् । यदि हिंस्रं भवेत् कर्म्म तत् कार्य्यमिति विद्महे ॥ १६ ॥ अहिंसेति प्रतिज्ञेयं यदि वच्याम्यतः परम् । शक्यं बहुविधं कर्त्तुं भवता कार्य्यदूषणम् ॥ १७ ॥ अहिंसा सर्वभूतानां नित्यमस्मासु रोचते । प्रत्यक्षतः साधयामो न परोक्षमुपास्महे ॥ १८ ॥

अध्वर्य्युरुवाच । भूमेर्गन्धगुणान् भुङ्क्ष्व पिबस्यापोमयान्रसान् । ज्योतिषां पश्यसे रूपं स्पृशस्यनिलजान् गुणान् ॥ १९ ॥ शृणोष्याकाशजान् शब्दान् मनसा मन्यसे मतिम् । सर्व्वाण्येतानि भूतानि प्राणा इति च मन्यसे ॥२०॥ प्राणादाने निवृत्तोऽसि हिंसायां वर्त्तते भवान् । नास्ति चेष्टा विना हिंसां किं वा त्वं मन्यसे द्विज ॥ २१ ॥

यतिरुवाच । अक्षरञ्च क्षरञ्चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः । अक्षरं तत्र सद्भावः स्वभावः क्षर उच्यते ॥ २२ ॥ प्राणो जिह्वा मनः सत्त्वं सद्भावो रजसा सह । भावैरेतैर्विमुक्तस्य निर्द्वन्द्वस्य निराशिषः ॥ २३ ॥ समस्य सर्वभूतेषु निर्म्ममस्य जितात्मनः । समन्तात् परिमुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २४ ॥

अध्वर्य्युरुवाच । सद्भिरेवेह सम्वासः कार्य्यो मतिमताम्बर । भवतो हि मतं श्रुत्वा प्रतिभाति मतिर्म्मम ॥ २५ ॥ भगवन् भगवद्बुद्ध्या प्रतिपन्नो ब्रवीम्यहम् । व्रतं मन्त्रकृतं कर्त्तुर्नापराधोऽस्ति मे द्विज ॥ २६ ॥

ब्राह्मण उवाच । उपपत्त्या यतिस्तूष्णीं वर्त्तमानस्ततः परम् । अध्वर्य्युरपि निर्मोहः प्रचचार महामखे ॥ २७ ॥ एवमेतादृशं मोक्षं सुसूक्ष्मं ब्राह्मणा विदुः । विदित्वा चानुतिष्ठन्ति क्षेत्रज्ञेनार्थदर्शिना ॥ २८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । कार्त्तवीर्य्यस्य सम्वादं समुद्रस्य च भाविनि ॥ १ ॥ कार्त्तवीर्य्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान् । येन सागरपर्य्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ॥ २ ॥ स कदाचित् समुद्रान्ते विचरन् बलदर्पितः । अवाकिरच्छरशतैः समुद्रमिति नः श्रुतम् ॥ ३ ॥ तं समुद्रो नमस्कृत्य कृताञ्जलिरुवाच ह । मा मुञ्च वीर नाराचान् ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ४ ॥ मदाश्रयाणि भूतानि त्वद्विसृष्टैर्महेषुभिः । बध्यन्ते राजशार्दूल तेभ्यो देह्यभयं विभो ॥ ५ ॥

अर्जुन उवाच । मत्समो यदि संग्रामे शरासनधरः क्वचित् । विद्यते तं समाचक्ष्व यः समासीत मां मृधे ॥ ६ ॥

समुद्र उवाच । महर्षिर्जमदग्निस्ते यदि राजन् परिश्रुतः । तस्य पुत्रस्तवातिथ्यं यथावत् कर्त्तुमर्हति ॥ ७ ॥ तत स राजा प्रययौ क्रोधेन महता वृतः । स तमाश्रममागम्य राममेवान्वपद्यत ॥ ८ ॥ स रामप्रतिकूलानि चकार सह बन्धुभिः । आयासं जनयामास रामस्य च महात्मनः ॥ ९ ॥ ततस्तेजः प्रजज्वाल रामस्यामिततेजसः । प्रदहन् रिपुसैन्यानि तदा कमललोचने ॥ १० ॥ ततः परशुमादाय स तं बाहुसहस्रिणम् । चिच्छेद सहसा रामो बहुशाखमिव द्रुमम् ॥ ११ ॥ तं हतं पतितं दृष्ट्वा समेताः सर्वबान्धवाः । असीनादाय शक्तीश्च भार्गवं पर्य्यधावयन् ॥ १२ ॥ रामोऽपि धनुरादाय रथमारुह्य सत्वरः । विसृजन् शरवर्षाणि व्यधमत् पार्थिवं बलम् ॥ १३ ॥ ततस्तु क्षत्रियाः केचिज्जामदग्न्यभयार्द्दिताः । विविशुर्गिरिदुर्गाणि मृगाः सिंहार्द्दिता इव ॥ १४ ॥ तेषां स्वविहितं कर्म्म तद्भयान्नानुतिष्ठताम् । प्रजा वृषलतां प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ १५ ॥ एवं ते द्रविडाभीराः पुण्ड्राश्च शवरैः सह । वृषलत्वं परिगता व्युत्थानात् क्षत्रधर्म्मिणः ॥ १६ ॥ ततश्च हतवीरासु क्षत्रियासु पुनः

पुनः । द्विजैरुत्पादितं क्षत्रं जामदग्न्यो न्यकृन्तत ॥ १७ ॥ एक-
विंशतिमेधान्ते रामं वागशरीरिणी । दिव्या प्रोवाच मधुरा
सर्वलोकपरिश्रुता ॥ १८ ॥ राम राम निवर्त्तस्व कं गुणं तात
पश्यसि । क्षत्रबन्धूनिमान् प्राणैर्विप्रयोज्य पुनः पुनः ॥ १९ ॥
तथैव तं महात्मानमृचीकप्रमुखास्तदा । पितामहा महाभागी
निवर्त्तस्वेत्यथाब्रुवन् ॥ २० ॥ पितुर्वधममृष्यंस्तु रामः प्रोवाच
तानृषीन् । नार्हन्तीह भवन्तो मां निवारयितुमित्युत ॥ २१ ॥
पितर ऊचुः । नार्हसे क्षत्रबन्धूंस्त्वं निहन्तुं जयतां वर ।
नेह युक्तं त्वया हन्तुं ब्राह्मणेन सता नृपान् ॥ २२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

पितर ऊचुः । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
श्रुत्वा च तत्तथा कार्य्यं भवता द्विजसत्तम ॥ १ ॥ अलर्को नाम
राजर्षिरभवत् सुमहातपाः । धर्म्मज्ञः सत्यवादी च महात्मा
सुदृढव्रतः ॥ २ ॥ स सागरान्तां धनुषा विनिर्ज्जित्य महीमिमाम् ।
कृत्वा सुदुष्करं कर्म्म मनः सूक्ष्मे समादधे ॥ ३ ॥ स्थितस्य वृक्ष-
मूलेषु तस्य चिन्ता बभूव ह । उत्सृज्य सुमहत् कर्म्म सूक्ष्मं
प्रति महामते ॥ ४ ॥

अलर्क उवाच । मनसो मे बलं जातं मनो जित्वा ध्रुवो जयः ।
अन्यत्र वाणान् धास्यामि शत्रुभिः परिवारितः ॥ ५ ॥ यदिदं
चापलात् कर्म्म सर्वान् मर्त्यान् चिकीर्षति । मनः प्रति सुतीक्ष्णा-
ग्रानहं मोक्ष्यामि सायकान् ॥ ६ ॥

मन उवाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन ।
तवैव मर्म्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्म्मा मरिष्यसि ॥ ७ ॥ अन्यान् वाणान्

समीच्चस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि। तत् श्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

अलर्क उवाच। आघ्राय सुबहून् गन्धांस्तानेव प्रतिगृध्यति। तस्माद्घ्राणं प्रति शरान् प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ ९ ॥

घ्राण उवाच। नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन। तवैव मर्म्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि॥ १० ॥ अन्यान् बाणान् समीच्चस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि। तत् श्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥

अलर्क उवाच। इयं स्वादून् रसान् भुक्ता तानेव प्रतिगृध्यति। तस्मात् जिह्वां प्रति शरान् प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ १२ ॥

जिह्वोवाच। नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन। तवैव मर्म्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि॥ १३ ॥ अन्यान् बाणान् समीच्चस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि। तत् श्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

अलर्क उवाच। स्पृष्ट्वा त्वग्विविधान् स्पर्शांस्तानेव प्रतिगृध्यति। तस्मात्त्वचं पाटयिष्ये विविधैः कङ्कपत्रिभिः ॥ १५ ॥

त्वगुवाच। नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन। तवैव मर्म्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १६ ॥ अन्यान् बाणान् समीच्चस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि। तत् श्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥

अलर्क उवाच। श्रुत्वा तु विविधान् शब्दांस्तानेव प्रतिगृध्यति। तस्मात् श्रोत्रं प्रति शरान् प्रतिमुञ्चाम्यहं शितान् ॥ १८ ॥

श्रोत्र उवाच। नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन। तवैव मर्म्म भेत्स्यन्ति ततो हास्यसि जीवितम् ॥ १९ ॥ अन्यान् बाणान् समीच्चस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि। तत् श्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥

अलर्क उवाच । दृष्ट्वा रूपाणि बहुशस्तान्येव प्रतिगृध्यति । तस्माच्चक्षुर्हनिष्यामि निशितैः सायकैरहम् ॥ २१ ॥

चक्षुरुवाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन । तवैव मर्म्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्म्मा मरिष्यसि ॥ २२ ॥ अन्यान् वाणान् समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि । तद् श्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥

अलर्क उवाच । इयं निष्ठा बहुविधा प्रज्ञया त्वध्यवस्यति । तस्माद्बुद्धिं प्रति शरान् प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ २४ ॥

बुद्धिरुवाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन । तवैव मर्म्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्म्मा मरिष्यसि । अन्यान् वाणान् समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ॥ २५ ॥

ब्राह्मण उवाच । ततोऽलर्कस्तपो घोरं तत्रैवास्थाय दुष्करम् । नाध्यगच्छत् परं शक्त्या वाणमेतेषु सप्तसु ॥ २६ ॥ सुसमाहितचेतास्तु स ततोऽचिन्तयत् प्रभुः । स विचिन्त्य चिरं कालमलर्को द्विजसत्तम ॥ २७ ॥ नाध्यगच्छत् परं श्रेयो योगात्मतिमतां वरः । स एकाग्रं मनः कृत्वा निश्चलो योगमास्थितः ॥ २८॥ इन्द्रियाणि जघानाशु वाणेनैकेन वीर्य्यवान् । योगेनात्मानमाविश्य सिद्धिं परमिकां गतः ॥ २९ ॥ विस्मितश्चापि राजर्षिरिमां गाथां जगाद ह । अहो कष्टं यदस्माभिः सर्व्वं बाह्यमनुष्ठितम् ॥ ३० ॥ भोगतृष्णासमायुक्तैः पूर्व्वं राज्यमुपासितम् । इति पश्चान्मया ज्ञातं योगान्नास्ति परं सुखम् ॥ ३१ ॥ इति त्वमनुजानीहि राम मा क्षत्रियान् जहि । तपो घोरमुपातिष्ठ ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥३२॥ इत्युक्तः स तपो घोरं जामदग्न्यः पितामहैः । आस्थितः सुमहाभागो ययौ सिद्धिञ्च दुर्गमाम् ॥ ३३ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि ब्राह्मणगीतायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

ब्राह्मण उवाच। त्रयो वै रिपवो लोके नवधा गुणतः स्मृताः। प्रहर्षः प्रीतिरानन्दस्त्रयस्ते सात्त्विका गुणाः॥१॥ तृष्णा क्रोधोऽभिसंरम्भो राजसास्ते गुणाः स्मृताः। श्रमस्तन्द्रा च मोहश्च त्रयस्ते तामसा गुणाः॥२॥ एतान्निकृत्य धृतिमान् बाणसंघैरतन्द्रितः। जेतुं परानुत्सहते प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः॥३॥ अत्र गाथाः कीर्तयन्ति पुराकल्पविदो जनाः। अम्बरीषेण या गीता राज्ञा पूर्वं प्रशाम्यता॥४॥ समुदीर्णेषु दोषेषु बध्यमानेषु साधुषु। जग्राह तरसा राज्यमम्बरीषो महायशाः॥५॥ स निगृह्यात्मनो दोषान् साधून् समभिपूज्य च। जगाम महतीं सिद्धिं गाथाश्चेमा जगाद ह॥६॥ भूयिष्ठं विजिता दोषा निहताः सर्वशत्रवः। एको दोषो वरिष्ठश्च बध्यः स न हतो मया॥७॥ यत्प्रयुक्तो जन्तुरयं वैतृष्ण्यं नाधिगच्छति। तृष्णार्त इह निम्नानि धावमानो न बुध्यते॥८॥ अकार्यमपि येनेह प्रयुक्तः सेवते नरः। तं लोभमसिभिस्तीक्ष्णैर्निकृन्तत निकृन्तत॥९॥ लोभाद्धि जायते तृष्णा ततश्चिन्ता प्रवर्तते। स लिप्समानो लभते भूयिष्ठं राजसान् गुणान्॥१०॥ तदवाप्तौ तु लभते भूयिष्ठं तामसान् गुणान्॥११॥ स तैर्गुणैः संहतदेहबन्धनः पुनः पुनर्जायति कर्म चेहते। जन्मक्षये भिन्नविकीर्णदेहो मृत्युं पुनर्गच्छति जन्मनैव॥१२॥ तस्मादेतं सम्यगवेक्ष्य लोभं निगृह्य धृत्यात्मनि राज्यमिच्छेत्। एतद्राज्यं नान्यदस्तीह राज्यमात्मैव राजा विदितो यथावत्॥१३॥ इति राज्ञाम्बरीषेण गाथा गीता यशस्विना। आधिराज्यं पुरस्कृत्य लोभमेकं निकृन्तता॥१४॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां एकत्रिंशोऽध्यायः॥३१॥

ब्राह्मण उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। ब्राह्मणस्य च संवादं जनकस्य च भाविनि ॥ १ ॥ ब्राह्मणं जनको राजा सन्तं कस्मिंश्चिदागसि। विषये मे न वस्तव्यमिति शिष्ट्यर्थमब्रवीत् ॥ २ ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचाथ ब्राह्मणो राजसत्तमम्। आचक्ष्व विषयं राजन् यावांस्तव वशे स्थितः ॥ ३ ॥ सोऽन्यस्य विषये राज्ञो वस्तुमिच्छाम्यहं विभो। वचस्ते कर्त्तुमिच्छामि यथाशास्त्रं महीपते ॥ ४ ॥ इत्युक्तस्तु तदा राजा ब्राह्मणेन यशस्विना। मुहुरुष्णं विनिश्वस्य न किञ्चित् प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ तमासीनं ध्यायमानं राजानममितौजसम्। कश्मलं सहसागच्छद्भानुमन्तमिव ग्रहः ॥ ६ ॥ समाश्वस्य ततो राजा विगते कश्मले तदा। ततो मुहूर्त्तादिव तं ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥

जनक उवाच। पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति। विषयं नाधिगच्छामि विचिन्वन् पृथिवीमहम् ॥ ८ ॥ नाध्यगच्छं यदा पृथ्व्यां मिथिला मार्गिता मया। नाध्यगच्छं यदा तस्यां स्वप्रजा मार्गिता मया ॥ ९ ॥ नाध्यगच्छं यदा तस्यां तदा मे कश्मलो भवेत्। ततो मे कश्मलस्यान्ते मतिः पुनरुपस्थिता ॥१०॥ तदा न विषयं मन्ये सर्वो वा विषयो मम। आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ॥ ११ ॥ यथा मम तथान्येषामिति मन्ये द्विजोत्तम। उष्यतां यावदुत्साहो भुज्यतां यावदिष्यते ॥ १२ ॥

ब्राह्मण उवाच। पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति। ब्रूहि कां मतिमास्थाय ममत्वं वर्ज्जितं त्वया ॥ १३ ॥ कां वै बुद्धिं समाश्रित्य सर्वो वै विषयस्तव। नावैषि विषयं येन सर्वो वा विषयस्तव ॥ १४ ॥

जनक उवाच। अन्तवन्त्य इहावस्था विदिताः सर्वकर्म्मसु। नाध्यगच्छमहं तस्मान्ममेदमिति यद्भवेत् ॥ १५ ॥ कस्येदमिति कस्य स्वमिति वेदवचस्तथा। नाध्यगच्छमहं बुद्ध्या ममेदमिति यद्-

भवेत् ॥ १६ ॥ एतां बुद्धिं समाश्रित्य ममत्वं वर्जितं मया । शृणु बुद्धिञ्च यां ज्ञात्वा सर्वत्र विषयो मम ॥ १७ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि गन्धान् घ्राणगतानपि । तस्मान्मे निर्ज्जिता भूमिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ १८ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि रसानास्येऽपि वर्त्ततः । आपो मे निर्ज्जितास्तस्माद्वशे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ १९ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि रूपं ज्योतिश्च चक्षुषः । तस्मान्मे निर्ज्जितं ज्योतिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ २० ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि स्पर्शान् त्वचि गताश्च ये । तस्मान्मे निर्ज्जितो वायुर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ २१ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि शब्दान् श्रोत्रगतानपि । तस्मान्मे निर्ज्जिताः शब्दा वशे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ २२ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि मनो नित्यं मनोऽन्तरे । मनो मे निर्ज्जितं तस्मात् वशे तिष्ठति सर्वदा ॥ २३ ॥ देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भूतेभ्योऽतिथिभिः सह । इत्यर्थं सर्व एवेति समारम्भा भवन्ति वै ॥ २४ ॥ ततः प्रहस्य जनकं ब्राह्मणः पुनरब्रवीत् । त्वज्जिज्ञासार्थमद्येह विद्धि मां धर्म्ममागतम् ॥ २५ ॥ त्वमस्य ब्रह्मलाभस्य दुर्वारस्यानिवर्त्तिनः । सत्त्वनेमिनिरुद्धस्य चक्रस्यैकः प्रवर्त्तकः ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

ब्राह्मण उवाच । नाहं तथा भीरु चरामि लोके यथा त्वं मां तर्क्कयसे स्वबुद्ध्या । विप्रोऽस्मि मुक्तोऽस्मि वनेचरोऽस्मि गृहस्थधर्मा व्रतवांस्तथास्मि ॥ १ ॥ नाहमस्मि यथा मां त्वं पश्यसे च शुभाशुभे । मया व्याप्तमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ॥ २ ॥ ये केचिज्जन्तवो लोके जङ्गमाः स्थावराश्च ह । तेषां मामन्तकं विद्धि दारूणामिव पावकम् ॥ ३ ॥ राज्यं पृथिव्यां सर्वस्यामथ

चापि त्रिपिष्टपे । तथा बुद्धिरियं वेत्ति बुद्धिरेव धनं मम ॥ ४ ॥ एकः पन्था ब्राह्मणानां येन गच्छन्ति तद्विदः । गृहेषु वनवासेषु गुरुवासेषु भिक्षुषु ॥ ५ ॥ लिङ्गैर्बहुभिरव्यग्रैरेका बुद्धिरुपास्यते । नानालिङ्गाश्रमस्थानां येषां बुद्धिः शमात्मिका । ते भावमेक-मायान्ति सरितः सागरं यथा ॥ ६ ॥ बुद्ध्यायं गम्यते मार्गः शरीरेण न गम्यते । आद्यन्तवन्ति कर्म्माणि शरीरं कर्म्मबन्ध-नम् ॥ ७ ॥ तस्मात्ते सुभगे नास्ति परलोककृतं भयम् । तद्भाव-भावनिरता ममैवात्मानमेष्यसि ॥ ८ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि ब्राह्मणगीतायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

ब्राह्मण्युवाच । नेदमल्पात्मना शक्यं वेदितुं नाकृतात्मना । बहु चाल्पञ्च संक्षिप्तं विप्लुतञ्च मतं मम ॥ १ ॥ उपायं तं मम ब्रूहि येनैषा लभ्यते मतिः । तन्मन्ये कारणं त्वत्तो यत एषा प्रवर्त्तते ॥२॥

ब्राह्मण उवाच । अरणीं ब्राह्मणीं विद्धि गुरुरस्योत्तरा-रणिः । तपः श्रुतेऽभिमथ्नीतो ज्ञानाग्निर्ज्जायते ततः ॥ ३ ॥

ब्राह्मण्युवाच । यदिदं ब्रह्मणो लिङ्गं क्षेत्रज्ञ इति सञ्ज्ञितम् । ग्रहीतुं येन यच्छक्यं लक्षणं तस्य तत् क्व नु ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच । अलिङ्गो निर्गुणश्चैव कारणं नास्य लक्ष्यते । उपायमेव वक्ष्यामि येन गृह्येत वा न वा ॥ ५ ॥ सम्यगुपायो दृष्टश्च भ्रमरैरिव लक्ष्यते । कर्म्मबुद्धिरबुद्धित्वात् ज्ञानलिङ्गैरिवा-श्रितम् ॥ ६ ॥ इदं कार्य्यमिदं नेति न मोक्षेषूपदिश्यते । पश्यतः शृण्वतो बुद्धिरात्मनो येषु जायते ॥ ७ ॥ यावन्त इह शक्येरं-स्तावतोंऽशान् प्रकल्पयेत् । अव्यक्तान् व्यक्तरूपांश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८ ॥ सर्व्वान्नानार्थयुक्तांश्च सर्व्वान् प्रत्यक्षहेतुकान् । यतः परं न विद्येत ततोऽभ्यासे भविष्यति ॥ ९ ॥

भगवानुवाच । ततस्तु तस्या ब्राह्मण्या मतिः क्षेत्रज्ञसंक्षये ।
क्षेत्रज्ञानेन परतः क्षेत्रज्ञेभ्यः प्रवर्त्तते ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । क्व नु सा ब्राह्मणी कृष्ण क्व चासौ ब्राह्मण-
र्षभः । याभ्यां सिद्धिरियं प्राप्ता तावुभौ वद मेऽच्युत ॥ ११ ॥

श्रीभगवानुवाच । मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि
ब्राह्मणीम् । क्षेत्रज्ञ इति यश्चोक्तः सोऽहमेव धनञ्जय ॥ १२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अर्जुन उवाच । ब्रह्म यत् परमं ज्ञेयं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
भवतो हि प्रसादेन सूक्ष्मे मे रमते मतिः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ २ ॥ कश्चिद्ब्राह्मण-
मासीनमाचार्य्यं संशितव्रतम् । शिष्यः पप्रच्छ मेधावी किं स्वित्
श्रेयः परन्तप ॥ ३ ॥ भगवन्तं प्रपन्नोऽहं निःश्रेयसपरायणः ।
याचे त्वां शिरसा विप्र यद्ब्रूयां ब्रूहि तन्मम ॥ ४ ॥ तमेवं वादिनं
पार्थ शिष्यं गुरुरुवाच ह । सर्वन्तु ते प्रवक्ष्यामि यत्र वै संशयो
द्विज ॥ ५ ॥ इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठ गुरुणा गुरुवत्सलः । प्राञ्जलिः
परिपप्रच्छ यत्तत् शृणु महामते ॥ ६ ॥

शिष्य उवाच । कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत् सत्यं ब्रूहि यत्
परम् । कुतो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ७ ॥
केन जीवन्ति भूतानि तेषामायुश्च किं परम् । किं सत्यं किं तपो
विप्र के गुणाः सद्भिरीरिताः ॥ ८ ॥ के पन्थानः शिवाय स्युः किं
सुखं किञ्च दुष्कृतम् । एतान्मे भगवन् प्रश्नान् याथातथ्येन सुव्रत
॥ ९ ॥ वक्तुमर्हसि विप्रर्षे यथावदिह तत्त्वतः । त्वदन्यः कश्च न

प्रश्नानेतान् वक्तुमिहार्हति ॥ १० ॥ ब्रूहि धर्म्मविदांश्रेष्ठ परं कौतूहलं मम । मोक्षधर्म्मार्थकुशलो भवाल्लोकेषु गीयते ॥ ११ ॥ सर्व्वसंशयसंछेत्ता त्वदन्यो न च विद्यते । संसारभीरवश्चैव मोक्षकामास्तथा वयम् ॥ १२ ॥

वासुदेव उवाच । तस्मै संप्रतिपन्नाय यथावत् परिपृच्छते । शिष्याय गुणयुक्ताय शान्ताय प्रियवर्त्तिने ॥ १३ ॥ छायाभूताय दान्ताय यतये ब्रह्मचारिणे । तान् प्रश्नानब्रवीत् पार्थ मेधावी स धृतव्रतः । गुरुः कुरुकुलश्रेष्ठ सम्यक् सर्व्वानरिन्दम ॥ १४ ॥

गुरुरुवाच । ब्रह्मणोक्तमिदं सर्व्वमृषिप्रवरसेवितम् । वेदविद्यां समाश्रित्य तत्त्वभूतार्थभावनम् ॥ १५ ॥ ज्ञानन्त्वेव परं ब्रह्म सन्न्यासं तप उत्तमम् । यस्तु वेद निराबाधं ज्ञानतत्त्वं विनिश्चयात् ॥ १६ ॥ सर्व्वभूतस्थमात्मानं स सर्व्वगतिरिष्यते । यो विद्वान् सहवासञ्च विवासञ्चैव पश्यति ॥ १७॥ तथैवैकत्वमानात्वे स दुःखात् परिमुच्यते । यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदभिमन्यते ॥ १८ ॥ इहलोकस्थ एवैष ब्रह्मभूयाय कल्पते । प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्व्वभूतविधानवित् ॥१९॥ निर्म्ममो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः । अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ॥ २०॥ महाहङ्कारविटप इन्द्रियाङ्कुरकोटरः । महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिशाखवान् ॥२१॥ सदापर्णः सदापुष्पः सदाशुभफलोदयः । आजीवः सर्व्वभूतानां ब्रह्मबीजः सनातनः ॥ २२ ॥ एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वानि ज्ञानेन परमासिना । छित्त्वा चामरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ॥२३॥ भूतभव्यभविष्यादिधर्म्मकामार्थनिश्चयम् । सिद्धसङ्घपरिज्ञातं पुराकल्पं सनातनम् ॥ २४ ॥ प्रवक्ष्येऽहं महाप्राज्ञ पदमुत्तममद्य ते । बुद्ध्वा यदिह संसिद्धा भवन्तीह मनीषिणः ॥ २५ ॥ उपगम्यर्षयः पूर्व्वं जिज्ञासन्तः परस्परम् । प्रजापतिभरद्वाजो गौतमो भार्गवस्तथा ॥ २६ ॥ वशिष्ठः काश्यपश्चैव विश्वामित्रोऽत्रिरेव च । मार्गान्

सर्व्वान् परिक्रम्य परिश्रान्ताः स्वकर्म्मभिः ॥ २७ ॥ ऋषिमाङ्गिरसं वृद्धं पुरस्कृत्य तु ते द्विजाः। ददृशुर्ब्रह्मभवने ब्रह्माणं वीतकल्मषम् ॥ २८ ॥ तं प्रणम्य महात्मानं सुखासीनं महर्षयः। पप्रच्छुर्विनयोपेता नैःश्रेयसमिदं परम् ॥ २९ ॥ कथं कर्म्म क्रियात् साधुः कथं मुच्येत किल्बिषात्। के नो मार्गाः शिवाश्च स्युः किं सत्यं किञ्च दुष्कृतम् ॥ ३० ॥ कौ चोभौ कर्म्मणां मार्गौ प्राप्नुयुर्दक्षिणोत्तरौ। प्रलयञ्चापवर्गञ्च भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ ३१ ॥ इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठैर्यदाह प्रपितामहः। तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु शिष्य यथागमम् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मोवाच। सत्याद्भूतानि जातानि स्थावराणि चराणि च। तपसा तानि जीवन्ति इति तद्वित्त सुव्रताः। स्वां योनिं समतिक्रम्य वर्त्तन्ते स्वेन कर्म्मणा ॥ ३३ ॥ सत्यं हि गुणसंयुक्तं नियतं पञ्चलक्षणम्। ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यञ्चैव प्रजापतिः ॥ ३४ ॥ सत्याद्भूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत्। तस्मात् सत्याश्रया विप्रा नित्यं योगपरायणाः ॥ ३५ ॥ अतीतक्रोधसन्तापा नियता धर्म्मसेतवः। अन्योऽन्यनियतान् वैद्यान् धर्म्मसेतुप्रवर्त्तकान् ॥ ३६ ॥ तानहं संप्रवक्ष्यामि शाश्वताँल्लोकभावनान्। चातुर्विद्यं तथा वर्णांश्चातुराश्रमिकान् पृथक् ॥ ३७ ॥ धर्म्ममेकं चतुष्पादं नित्यमाहुर्मनीषिणः। पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः ॥ ३८ ॥ नियतं ब्रह्मभावाय गतं पूर्वं मनीषिभिः। गदतस्तं ममाद्येह पन्थानं दुर्व्विदं परम् ॥ ३९ ॥ निबोधत महाभागा निखिलेन परं पदम्। ब्रह्मचारिकमेवाहुराश्रमं प्रथमं पदम् ॥ ४० ॥ गार्हस्थ्यन्तु द्वितीयं स्याद्वानप्रस्थमतः परम्। ततः परन्तु विज्ञेयमध्यात्मं परमं पदम् ॥ ४१ ॥ ज्योतिराकाशमादित्यो वायुरिन्द्रः प्रजापतिः। नोपैति यावदध्यात्मं तावदेतान्न पश्यति ॥ ४२ ॥ तस्योपायं प्रवक्ष्यामि पुरस्तात्तन्निबोधत। फल-

मूलानिलभुजां मुनीनां वसतां वने ॥ ४३ ॥ वानप्रस्थं द्विजातीनां त्रयाणामुपदिश्यते । सर्व्वेषामेव वर्णानां गार्हस्थ्यं तद्विधीयते ॥ ४४ ॥ श्रद्धालक्षणमित्येवं धर्मं धीराः प्रचक्षते । इत्येवं देवयाना वः पन्थानः परिकीर्त्तिताः । सद्भिरध्यासिता धीरैः कर्म्मभिर्धर्म्मसेतवः ॥ ४५ ॥ एतेषां पृथगध्यास्ते यो धर्मं संशितव्रतः । कालात् पश्यति भूतानां सदैव प्रभवाप्ययौ ॥ ४६ ॥ अतस्तत्त्वानि वक्ष्यामि याथातथ्येन हेतुना । विषयस्थानि सर्व्वाणि वर्त्तमानानि भागशः ॥ ४७ ॥ महानात्मा तथाव्यक्तमहङ्कारस्तथैव च । इन्द्रियाणि दशैकञ्च महाभूतानि पञ्च च ॥ ४८ ॥ विशेषाः पञ्चभूतानामिति सर्गः सनातनः । चतुर्विंशतिरेका च तत्त्वसंख्या प्रकीर्त्तिता ॥ ४९ ॥ तत्त्वानामथ यो वेद सर्व्वेषां प्रभवाप्ययौ । स धीरः सर्व्वभूतेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ५० ॥ तत्त्वानि यो वेदयते यथातथं गुणांश्च सर्व्वानखिलाश्च देवताः । विधूतपाप्मा प्रविमुच्य बन्धनं स सर्व्वलोकानमलान् समश्नुते ॥ ५१ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि गुरुशिष्यसंवादे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मोवाच । तदव्यक्तमनुद्रिक्तं सर्व्वव्यापि ध्रुवं स्थिरम् । नवद्वारं पुरं विद्यात्त्रिगुणं पञ्चधातुकम् ॥ १ ॥ एकादशपरिक्षेपं मनोव्याकरणात्मकम् । बुद्धिस्वामिकमित्येतत् परमेकादशं भवेत् ॥ २ ॥ त्रीणि स्रोतांसि यान्यस्मिन्नाप्यायन्ते पुनः पुनः । प्रनाड्यस्तिस्र एवैताः प्रवर्त्तन्ते गुणात्मिकाः ॥ ३ ॥ तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान् प्रचक्षते । अन्योऽन्यमिथुनाः सर्व्वे तथान्योऽन्यानुजीविनः ॥ ४ ॥ अन्योऽन्यापाश्रयाश्चापि तथान्योऽन्यानुवर्त्तिनः । अन्योऽन्यव्यतिषक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्च धातवः ॥ ५ ॥ तमसो मिथुनं

सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः । रजसश्चापि सत्त्वं स्यात् सत्त्वस्य मिथुनं तमः ॥ ६ ॥ नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्त्तते । नियम्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्त्तते ॥ ७ ॥ नैशात्मकं तमो विद्यात् त्रिगुणं मोहसंश्रितम् । अधर्म्मलक्षणञ्चैव नियतं पापकर्म्मसु ॥८॥ प्रकृत्यात्मकमेवाहू रजः पर्य्यायकारकम् । प्रवृत्तं सर्वभूतेषु दृश्यमुत्पत्तिलक्षणम् ॥ ९ ॥ प्रकाशं सर्वभूतेषु लाघवं श्रद्दधानता । सात्त्विकं रूपमेवन्तु लाघवं साधुसम्मितम् ॥ १० ॥ एतेषां गुणतत्त्वानि वक्ष्यन्ते तत्त्वहेतुभिः । समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतस्तान्निबोधत ॥ ११ ॥ संमोहोऽज्ञानमत्यागः कर्म्मणामविनिर्णयः । स्वप्नः स्तम्भो भयं लोभः शोकः सुकृतदूषणम् ॥ १२ ॥ अस्मृतिश्चाविपाकश्च नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता । निर्विशेषत्वमन्धत्वं जघन्यगुणवृत्तिता ॥ १३ ॥ अकृते कृतमानित्वमज्ञाने ज्ञानमानिता । अमैत्री विकृताभावो ह्यश्रद्धा मूढभावना ॥ १४ ॥ अनार्ज्जवमसंज्ञत्वं कर्मपापमचेतना । गुरुत्वं सन्नभावत्वमवशित्वमवाग्गतिः ॥ १५ ॥ सर्वं एते गुणा वृत्तास्तामसाः संप्रकीर्त्तिताः । ये चान्ये विहिता भावा लोकेऽस्मिन् भावसंश्रिताः ॥ १६ ॥ तत्र तत्र नियम्यन्ते सर्वे ते तामसा गुणाः । परिवादकथा नित्यं नित्यं ब्राह्मणनिन्दकाः ॥ १७ ॥ अत्यागश्चाभिमानश्च मोहो मन्युस्तथाक्षमा । मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तमिष्यते ॥ १८ ॥ वृथारम्भा हि ये केचित् वृथा दानानि यानि च । वृथा भक्षणमित्येतत् तामसं वृत्तमिष्यते ॥ १९ ॥ अतिवादोऽतितिक्षा च मात्सर्य्यमभिमानिता । अश्रद्दधानता चैव तामसं वृत्तमिष्यते ॥ २० ॥ एवं विधाश्च ये केचित् लोकेऽस्मिन् पापकर्म्मिणः । मनुष्या भिन्नमर्य्यादास्ते सर्वे तामसाः स्मृताः ॥ २१ ॥ तेषां योनीः प्रवक्ष्यामि नियताः पापकर्म्मिणाम् । अवाङ्निरयभावाय तिर्य्यङ्निरयगामिनः ॥ २२ ॥ स्थावराणि च भूतानि पशवो वाहनानि च । क्रव्यादा दन्द-

यूकाश्च कृमिकीटविहङ्गमाः ॥ २३ ॥ अण्डजा जन्तवश्चैव सर्वे
चापि चतुष्पदाः । उन्मत्ता बधिरा मूका ये चान्ये पापरोगिणः
॥ २४ ॥ मग्नास्तमसि दुर्वृत्ताः स्वकर्मकृतलक्षणाः । अवाक्
स्रोतस इत्येते मग्नास्तमसि तामसाः ॥ २५ ॥ तेषामुत्कर्षमुद्रेकं
वक्ष्याम्यहमतः परम् । यथा ते सुकृताँल्लोकाँल्लभन्ते पुण्यकर्मिणः
॥ २६ ॥ अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धा ये च कर्मणः । स्वकर्म-
निरतानाञ्च ब्राह्मणानां शुभैषिणाम् ॥ २७ ॥ संस्कारेणोर्द्ध-
मायान्ति यतमानाः सलोकताम् । स्वर्गं गच्छन्ति देवानामित्येषा
वैदिकी श्रुतिः ॥ २८ ॥ अन्यथा प्रतिपन्नास्ते विवृद्धाः स्वेषु कर्मसु ।
पुनरावृत्तधर्माणस्ते भवन्तीह मानुषाः ॥ २९ ॥ पापयोनिं समा-
पन्नाश्चाण्डाला मूकचूचुकाः । वर्णान् पर्य्यायशश्चापि प्राप्नुवन्त्यु-
त्तरोत्तरम् ॥ ३० ॥ शूद्रयोनिमतिक्रम्य ये चान्ये तामसा गुणाः ।
स्रोतोमध्ये समागम्य वर्त्तन्ते तामसे गुणे ॥ ३१ ॥ अभिष्वङ्गस्तु
कामेषु महामोह इति स्मृतः । ऋषयो मुनयो देवा मुह्यन्त्यत्र
सुखेप्सवः ॥ ३२ ॥ तमो मोहो महामोहस्तामिस्रः क्रोधसंज्ञितः ।
मरणं त्वन्धतामिस्रस्तामिस्रः क्रोध उच्यते ॥ ३३ ॥ वर्णतो गुणत-
श्चैव योनितश्चैव तत्त्वतः । सर्वमेतत्तमो विप्राः कीर्त्तितं वो यथा-
विधि ॥ ३४ ॥ कोऽन्वेतद्बुध्यते साधु कोऽन्वेतत् साधु पश्यति ।
अतत्त्वे तत्त्वदर्शी यस्तमसस्तत्त्वलक्षणम् ॥ ३५ ॥ तमो गुणा
बहुविधाः प्रकीर्त्तिता यथावदुक्तञ्च तमः परावरम् । नरो हि
यो वेद गुणानिमान् सदा स तामसैः सर्वगुणैः प्रमुच्यते ॥ ३६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि
षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मोवाच । रजो हि वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तमाः ।

निबोधत महाभागा गुणवृत्तञ्च राजसम् ॥ १ ॥ सङ्घातो रूप-
मायासः सुखदुःखे हिमातपौ । ऐश्वर्य्यं विग्रहः सन्धिर्हेतुवादो
रतिः क्षमा ॥ २ ॥ बलं शौर्य्यं मदो रोषो व्यायामकलहावपि ।
ईर्ष्येप्सा पैशुनं युद्धं ममत्वं परिपालनम् ॥ ३ ॥ वधबन्धपरिक्लेशाः
क्रयो विक्रय एव च । निकृन्त छिन्धि भिन्धीति परमर्म्मविकर्त्तनम्
॥ ४ ॥ उग्रं दारुणमाक्रोशः परच्छिद्रानुशासनम् । लोकचिन्ता-
नुचिन्ता च मत्सरः परिपालनम् ॥ ५ ॥ मृषावादो मृषादानं
विकल्पः परिभाषणम् । निन्दा स्तुतिः प्रशंसा च प्रतापः परि-
धर्षणम् ॥ ६ ॥ परिचर्य्यानुशुश्रूषा सेवा तृष्णा व्यपाश्रयः ।
व्यूहो नयः प्रमादश्च परिवादः परिग्रहः ॥ ७ ॥ संस्कारा ये च
लोकेषु प्रवर्त्तन्ते पृथक् पृथक् । नृषु नारीषु भूतेषु द्रव्येषु शर-
णेषु च ॥ ८ ॥ सन्तापोऽप्रत्ययश्चैव व्रतानि नियमाश्च ये । आशी-
र्युक्तानि कर्म्माणि पौर्त्तानि विविधानि च ॥ ९ ॥ स्वाहाकारो
नमस्कारः स्वधाकारो वषट्क्रिया । याजनाध्यापने चोभे यज-
नाध्ययने अपि ॥ १० ॥ दानं प्रतिग्रहश्चैव प्रायश्चित्तानि मङ्गलम् ।
इदं मे स्यादिदं मे स्यात् स्नेहे गुणसमुद्भवः ॥ ११ ॥ अभिद्रोह-
स्तथा माया निकृतिर्मान एव च । स्तैन्यं हिंसा जुगुप्सा च परि-
तापः प्रजागरः ॥ १२ ॥ दम्भो दर्पोऽथ रागश्च भक्तिः प्रीतिः
प्रमोदनम् । द्यूतञ्च जनवादश्च सम्बन्धाः स्त्रीकृताश्च ये ॥ १३ ॥
नृत्यवादित्रगीतानां प्रसङ्गा ये च केचन । सर्वं एते गुणा विप्रा
राजसाः संप्रकीर्त्तिताः ॥ १४ ॥ भूतभव्यभविष्याणां भावानां
भुवि भावनाः । त्रिवर्गनिरता नित्यं धर्म्मोऽर्थः काम इत्यपि ॥१५॥
कामवृत्ताः प्रमोदन्ते सर्वंकामसमृद्धिभिः । अर्वाक् स्रोतस इत्येते
मनुष्या रजसावृताः ॥ १६ ॥ अस्मिंल्लोके प्रमोदन्ते जायमानाः
पुनः पुनः । प्रेत्यभाविकमीहन्ते ऐहलौकिकमेव च । ददति प्रति-
गृह्णन्ति तर्पयन्त्यथ जुह्वति ॥ १७ ॥ रजोगुणा वो बहुधानु-

कीर्त्तिता यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च । नरोऽपि यो वेदगुणा-
निमान् सदा स राजसैः सर्व्वगुणैर्विमुच्यते ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि गुरुशिष्यसंवादे
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

ब्रह्मोवाच । अतःपरं प्रवक्ष्यामि तृतीयं गुणमुत्तमम् । सर्व्व-
भूतहितं लोके सतां धर्म्ममनिन्दितम् ॥ १ ॥ आनन्दः प्रीतिरुद्रेकः
प्राकाश्यं सुखमेव च । अकार्पण्यमसंरम्भः सन्तोषः श्रद्दधानता
॥ २ ॥ क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्ज्जवम् । अक्रोध-
श्चानसूया च शौचं दाक्ष्यं पराक्रमः ॥ ३ ॥ मुधाज्ञानं मुधावृत्तं
मुधासेवा मुधाश्रमः । एवं यो युक्तधर्म्मः स्यात् सोऽमुत्रात्यन्त-
मश्नुते ॥ ४ ॥ निर्म्ममो निरहङ्कारो निराशीः सर्व्वतः समः ।
अकामभूत इत्येव सतां धर्म्मः सनातनः ॥ ५ ॥ विस्रम्भो ह्री-
स्तितिक्षा च त्यागः शौचमतन्द्रिता । आनृशंस्यमसंमोहो दया
भूतेष्वपैशुनम् ॥ ६ ॥ हर्षस्तुष्टिर्विस्मयश्च विनयः साधुवृत्तिता ।
शान्तिकर्म्मणि शुद्धिश्च शुभाबुद्धिर्विमोचनम् ॥ ७ ॥ उपेक्षा ब्रह्म-
चर्य्यञ्च परित्यागश्च सर्व्वशः । निर्ममत्वमनाशीस्त्वमपरिचरितधर्म्मता
॥ ८ ॥ मुधादानं मुधायज्ञो मुधाधीतं मुधाव्रतम् । मुधाप्रति-
ग्रहश्चैव मुधाधर्म्मो मुधातपः ॥ ९ ॥ एवं वृत्तास्तु ये केचिल्लोके-
ऽस्मिन् सत्त्वसंश्रयाः । ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थास्ते धीराः साधु-
दर्शिनः ॥ १० ॥ हित्वा सर्व्वाणि पापानि निःशोका ह्यथ मानवाः ।
दिवं प्राप्य तु ते धीराः कुर्व्वते वै ततस्तनूः ॥ ११ ॥ ईशित्वञ्च वशि-
त्वञ्च लघुत्वं मनसश्च ते । विकुर्व्वते महात्मानो देवास्त्रिदिवगा
इव ॥ १२ ॥ ऊर्द्ध्वस्रोतस इत्येते देवा वैकारिकाः स्मृताः । विकु-
र्व्वन्तः प्रकृत्या वै दिवं प्राप्तास्ततस्ततः । यद्यदिच्छन्ति तत् सर्व्वं

लभन्ते विभजन्ति च ॥ १३ ॥ इत्येतत् सात्त्विकं वृत्तं कथितं वो द्विजर्षभाः । एतद्विज्ञाय विधिवल्लभते यद्यदिच्छति ॥ १४ ॥ प्रकीर्त्तिताः सत्त्वगुणा विशेषतो यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च । नरस्तु यो वेद गुणानिमान् सदा गुणान् स भुङ्क्ते न गुणैः स युज्यते ॥१५॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

ब्रह्मोवाच । नैव शक्या गुणा वक्तुं पृथक्त्वेनैव सर्वशः । अविच्छिन्नानि दृश्यन्ते रजः सत्त्वं तमस्तथा ॥ १ ॥ अन्योऽन्यमथ रज्यन्ते ह्यन्योऽन्यं चाथ जीविनः । अन्योऽन्यमाश्रयाः सर्वे तथान्योऽन्यानुवर्त्तिनः ॥ २ ॥ यावत् सत्त्वं रजस्तावद्वर्त्तते नात्र संशयः । यावत् तमश्च सत्त्वञ्च रजस्तावदिहोच्यते ॥ ३ ॥ संहत्य कुर्वते यात्रां सहिताः सङ्घचारिणः । सङ्घातवृत्तयो ह्येते वर्त्तन्ते हेतुहेतुभिः ॥ ४ ॥ उद्रेकव्यतिरिक्तानां तेषामन्योऽन्यवर्त्तिनाम् । वक्ष्यते तद्यथा न्यूनं व्यतिरिक्तञ्च सर्वशः ॥ ५ ॥ व्यतिरिक्तं तमो यत्र तिर्य्यग्भावगतं भवेत् । अल्पं तत्र रजो ज्ञेयं सत्त्वमल्पतरं तथा ॥ ६ ॥ उद्रिक्तञ्च रजो यत्र मध्यस्रोतोगतं भवेत् । अल्पं तत्र तमो ज्ञेयं सत्त्वमल्पतरं तथा ॥ ७ ॥ उद्रिक्तञ्च यदा सत्त्वमूर्द्ध्वस्रोतोगतं भवेत् । अल्पं तत्र तमो ज्ञेयं रजश्चाल्पतरं तथा ॥ ८ ॥ सत्त्वं वैकारिकी योनिरिन्द्रियाणां प्रकाशिका । न हि सत्त्वात् परो धर्मः कश्चिदन्यो विधीयते ॥ ९ ॥ ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणसंयुक्ता यान्त्यधस्तामसा जनाः ॥ १० ॥ तमः शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्तमम् । इत्येवं त्रिषु वर्णेषु विवर्त्तन्ते गुणास्त्रयः ॥ ११ ॥ दूरादपि हि दृश्यन्ते सहिताः सङ्घचारिणः । तमः सत्त्वं रजश्चैव पृथक्त्वे-

मानुशुश्रुम ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत् ।
अध्वगाः परितप्येयुरुष्णतो दुःखभागिनः ॥ १३ ॥ आदित्यः
सत्त्वमुद्रिक्तं कुचरास्तु तथा तमः । परितापोऽध्वगानाञ्च राजसो
गुण उच्यते ॥ १४ ॥ प्राकाश्यं सत्त्वमादित्यः सन्तापो राजसो गुणः ।
उपप्लवस्तु विज्ञेयस्तामसस्तस्य पर्वसु ॥ १५ ॥ एवं ज्योतिःषु
सर्व्वेषु निवर्त्तन्ते गुणास्त्रयः । पर्य्यायेण च वर्त्तन्ते तत्र तत्र तथा
तथा ॥ १६ ॥ स्थावरेषु तु भावेषु तिर्य्यग्भावगतं तमः । राज-
सास्तु विवर्त्तन्ते स्नेहभावस्तु सात्त्विकः ॥ १७ ॥ अहस्त्रिधा तु
विज्ञेयं त्रिधा रात्रिर्विधीयते । मासार्द्धमासवर्षाणि ऋतवः
सन्धयस्तथ ॥ १८ ॥ त्रिधा दानानि दीयन्ते त्रिधा यज्ञः प्रव-
र्त्तते । त्रिधा लोकास्त्रिधा देवास्त्रिधा विद्यास्त्रिधा गतिः ॥ १९ ॥
भूतं भव्यं भविष्यञ्च धर्मोऽर्थः काम एव च । प्राणापानावुदान-
श्चाप्येत एव त्रयो गुणाः ॥ २० ॥ पर्य्यायेण प्रवर्त्तन्ते तत्र तत्र
तथा तथा । यत्किञ्चिदिह लोकेऽस्मिन् सर्वमेतेत्रयो गुणाः ॥२१॥
त्रयो गुणाः प्रवर्त्तन्ते ह्यव्यक्ता नित्यमेव तु । सत्त्वं रजस्तमश्चैव
गुणसर्गः सनातनः ॥ २२ ॥ तमोऽव्यक्तं शिवो धाम रजो योनिः
सनातनः । प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवाप्ययौ ॥ २३ ॥
अनुद्रिक्तमनूनं वाप्यकम्पमचलं ध्रुवम् । सदसच्चैव तत्सर्वमव्यक्तं
त्रिगुणं स्मृतम् ॥ २४ ॥ ज्ञेयानि नामधेयानि नरैरध्यात्मचिन्तकैः
॥ २५ ॥ अव्यक्तनामानि गुणांश्च तत्त्वतो यो वेद सर्वाणि गतीश्च
केवलाः । विमुक्तदेहः प्रविभागतत्त्ववित् स मुच्यते सर्वगुणै-
र्निरामयः ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

ब्रह्मोवाच। अव्यक्तात् पूर्वमुत्पन्नो महानात्मा महामतिः। आदिर्गुणानां सर्वेषां प्रथमः सर्ग उच्यते॥ १॥ महानात्मा मतिर्विष्णुर्जिष्णुः शम्भुश्च वीर्य्यवान्। बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः॥ २॥ पर्य्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यते। तं जानन् ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोहं नाधिगच्छति॥ ३॥ सर्वतःपाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः। सर्वतः श्रुतिमांल्लोके सर्वं व्याप्य स तिष्ठति॥ ४॥ महाप्रभावः पुरुषः सर्वस्य हृदि निश्रितः। अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः॥ ५॥ तत्र बुद्धिविदो लोके सद्भावनिरताश्च ये। ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः॥ ६॥ ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः। प्रसन्नमनसो धीरा निर्ममा निरहङ्कृताः॥ ७॥ विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वमुपयान्त्युत। आत्मनो महतो वेद यः पुण्यां गतिमुत्तमाम्॥ ८॥ अहङ्कारात् प्रसूतानि महाभूतानि पञ्च वै। पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम्॥ ९॥ तेषु भूतानि युज्यन्ते महाभूतेषु पञ्चसु। ते शब्दस्पर्शरूपेषु रसगन्धक्रियासु च॥ १०॥ महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते। सर्वप्राणभृतां धीरा महदुत्पद्यते भयम्॥ ११॥ स धीरः सर्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति। विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयम्भुर्भवति प्रभुः॥ १२॥ एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुं परं पुराणं पुरुषं विश्वरूपम्। हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्य तिष्ठति॥ १३॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४०॥

ब्रह्मोवाच। य उत्पन्नो महान् पूर्वमहङ्कारः स उच्यते। अहमित्येव संभूतो द्वितीयः सर्ग उच्यते॥ १॥ अहङ्कारश्च

भूतादिर्वैकारिक इति स्मृतः । तैजसश्चेतना धातुः प्रजासर्गः प्रजायते ॥ २ ॥ देवानां प्रभवो देवो मनसश्च त्रिलोककृत् । अह-मित्येव तत्सर्वमभिमन्ता स उच्यते ॥ ३ ॥ अध्यात्मज्ञानतृप्तानां मुनीनां भावितात्मनाम् । स्वाध्यायक्रतुसिद्धानामेष लोकः सना-तनः ॥ ४ ॥ अहङ्कारेणाहरतो गुणानिमान् भूतादिरेवं सृजति स भूतकृत् । वैकारिकः सर्व्वमिदं विचेष्टते स्वतेजसा रञ्जयते जगत्तथा ॥ ५ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि गुरुशिष्यसंवादे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

ब्रह्मोवाच । अहङ्कारात् प्रसूतानि महाभूतानि पञ्च वै । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ १ ॥ तेषु भूतानि मुह्यन्ति महाभूतेषु पञ्चसु । शब्दस्पर्शनरूपेषु रसगन्धक्रियासु च ॥ २ ॥ महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते । सर्व्वप्राणभृतां धीरा महदभ्युद्यते भयम् ॥ ३ ॥ यद्यस्माज्जायते भूतं तत्र तत् प्रविलीयते । लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥ ४ ॥ ततः प्रलीने सर्व्वस्मिन् भूते स्थावरजङ्गमे । स्मृतिमन्तस्तदा धीरा न लीयन्ते कदाचन ॥ ५ ॥ शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः । क्रियाकरणनित्याः स्युरनित्या मोहसंज्ञिताः ॥ ६ ॥ लोभप्रजनसम्भूता निर्व्विशेषा ह्यकिञ्चनाः । मांसशोणितसङ्घाता अन्योऽन्यस्योपजीविनः ॥ ७ ॥ बहिरात्मान इत्येते दीनाः कृपण-वृत्तयः । प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च ॥ ८ ॥ अन्त-रात्मनि चाप्येते नियताः पञ्च वायवः । वाङ्मनो बुद्धिभिः सार्द्ध-मिदमष्टात्मकं जगत् ॥ ९ ॥ त्वक्घ्राणश्रोत्रचक्षूंषि रसना वाक् च संयता । विशुद्धञ्च मनो यस्य बुद्धिश्चाव्यभिचारिणी ॥ १० ॥

अष्टौ यस्याग्नयो ह्येते न दहन्ते मनः सदा। स तद्ब्रह्म शुभं
याति तस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ११ ॥ एकादश च यान्याहुरिन्द्रि-
याणि विशेषतः। अहङ्कारात् प्रसूतानि तानि वक्ष्याम्यहं द्विजाः
॥ १२ ॥ श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी। पादौ
पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाग्दशमी भवेत् ॥ १३ ॥ इन्द्रियग्राम इत्येष
मन एकादशं भवेत्। एतं ग्रामं जयेत् पूर्वं ततो ब्रह्म प्रकाशते
॥ १४ ॥ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चाहुः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च। श्रोत्रा-
दीन्यपि पञ्चाहुर्बुद्धियुक्तानि तत्त्वतः ॥ १५॥ अविशेषाणि चान्यानि
कर्मयुक्तानि यानि तु। उभयत्र मनो ज्ञेयं बुद्धिस्तु द्वादशी
भवेत् ॥ १६॥ इत्युक्तानीन्द्रियाण्येतान्येकादश यथाक्रमम्। मन्यन्ते
कृतमित्येवं विदित्वा तानि पण्डिताः ॥ १७ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि
सर्वं विविधमिन्द्रियम्। आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते
॥ १८ ॥ अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदैवतम्। द्वितीयं
मारुतो भूतं त्वगध्यात्मञ्च विश्रुतम् ॥ १९ ॥ स्प्रष्टव्यमधिभूतञ्च
विद्युत्तत्राधिदैवतम्। तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते
॥ २० ॥ अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतम्। चतुर्थमापो
विज्ञेयं जिह्वा चाध्यात्ममुच्यते ॥ २१ ॥ अधिभूतं रसश्चात्र सोम-
स्तत्राधिदैवतम्। पृथिवी पञ्चमं भूतं घ्राणश्चाध्यात्ममुच्यते ॥२२॥
अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतम्। एषु पञ्चसु भूतेषु
त्रिषु यश्च विधिः स्मृतः ॥ २३ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविध-
मिन्द्रियम्। पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥ २४ ॥
अधिभूतन्तु गन्तव्यं विष्णुस्तत्राधिदैवतम्। अवाग्गतिरपानश्च
पायुरध्यात्ममुच्यते ॥ २५ ॥ अधिभूतं विसर्गश्च मित्रस्तत्राधि-
दैवतम्। प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते ॥ २६ ॥ अधि-
भूतं तथा शुक्रं दैवतञ्च प्रजापतिः। हस्तावध्यात्ममित्याहुरध्यात्म-
विदुषो जनाः ॥ २७ ॥ अधिभूतञ्च कर्माणि शक्रस्तत्राधिदैवतम्।

वैश्वदेवी ततः पूर्वा वागध्यात्ममिहोच्यते ॥ २८ ॥ वक्तव्यमधि-
भूतञ्च वह्निस्तत्राधिदैवतम्। अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतात्म-
चारकम् ॥ २९ ॥ अधिभूतञ्च सङ्कल्पश्चन्द्रमाश्चाधिदैवतम्। अह-
ङ्कारस्तथाध्यात्मं सर्वसंसारकारकम् ॥ ३० ॥ अभिमानोऽधिभूतञ्च
रुद्रस्तत्राधिदैवतम्। अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः षडिन्द्रियविचा-
रिणी ॥ ३१ ॥ अधिभूतन्तु मन्तव्यं ब्रह्मा तत्राधिदैवतम्। त्रीणि
स्थानानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते ॥ ३२ ॥ स्थलमापस्तथाकाशं
जन्म चापि चतुर्विधम्। अण्डजोद्भिज्जसंस्वेदजरायुजमथापि च
॥ ३३ ॥ चतुर्धा जन्म इत्येतत् भूतग्रामस्य लक्ष्यते। अपरा-
ण्यथ भूतानि खेचराणि तथैव च ॥ ३४ ॥ अण्डजानि विजा-
नीयात् सर्वांश्चैव सरीसृपान्। स्वेदजाः क्रमयः प्रोक्ता जन्तवश्च
यथाक्रमम् ॥ ३५ ॥ जन्म द्वितीयमित्येतत् जघन्यतरमुच्यते।
भित्त्वा तु पृथिवीं यानि जायन्ते कालपर्ययात् ॥ ३६ ॥ उद्भि-
ज्जानि च तान्याहुर्भूतानि द्विजसत्तमाः। द्विपादबहुपादानि
तिर्य्यग्गतिमतीनि च ॥ ३७ ॥ जरायुजानि भूतानि विकृतान्यपि
सत्तमाः। द्विविधा खलु विज्ञेया ब्रह्मयोनिः सनातनी ॥ ३८ ॥
तपः कर्म च यत् पुण्यमित्येष विदुषां नयः। विविधं कर्म विज्ञेय-
मिज्यादानञ्च तन्मखे ॥ ३९ ॥ जातस्याध्ययनं पुण्यमिति वृद्धानु-
शासनम्। एतद्यो वेत्ति विधिवद्युक्तः स स्याद्द्विजर्षभाः ॥ ४० ॥
विमुक्तः सर्वपापेभ्य इति चैव निबोधत। यथावदध्यात्मविधिरेष
वः कीर्त्तितो मया ॥ ४१ ॥ ज्ञानमस्य हि धर्मज्ञाः प्राप्तं ज्ञान-
वतामिह। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च महाभूतानि पञ्च च। सर्वा-
ण्येतानि सन्धाय मनसा संप्रधारयेत् ॥ ४२ ॥ क्षीणे मनसि सर्वे-
स्मिन्न जन्मसुखमिष्यते। ज्ञानसम्पन्नसत्त्वानां तत् सुखं विदुषां
मतम् ॥ ४३ ॥ अतःपरं प्रवक्ष्यामि सूक्ष्मभावकरीं गिरम्।
निवृत्तिं सर्वभूतेषु मृदुना दारुणेन च ॥ ४४ ॥ गुणा गुणमना-

सङ्गमेकचर्य्यमनन्तरम् । एतद्ब्राह्मणतो वृत्तमाहुरेकपदं सुखम्
॥ ४५ ॥ विद्वान् कूर्म इवाङ्गानि कामान् संहृत्य सर्वतः । विरजाः
सर्वतो मुक्तो यो नरः स सुखी सदा ॥ ४५ ॥ कामानात्मनि
संयम्य क्षीणतृष्णः समाहितः । सर्वभूतसुहृन्मित्रो ब्रह्मभूयाय
कल्पते ॥ ४७ ॥ इन्द्रियाणां निरोधेन सर्वेषां विषयैषिणाम् ।
मुनेर्जनपदत्यागादध्यात्माग्निः समिध्यते ॥ ४८ ॥ यथाग्निरिन्धनै-
रिद्धो महाज्योतिः प्रकाशते । तथेन्द्रियनिरोधेन महानात्मा
प्रकाशते ॥ ४९ ॥ यदा पश्यति भूतानि प्रसन्नात्मात्मनो हृदि ।
स्वयं ज्योतिस्तदा सूक्ष्मात् सूक्ष्मं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ५० ॥ अग्नी-
रूपं पयः स्रोतो वायुः स्पर्शनमेव च । मही पङ्कधरं घोरमाकाशं
श्रवणं तथा ॥ ५१ ॥ रोगशोकसमाविष्टं पञ्चस्रोतः समावृतम् ।
पञ्चभूतसमायुक्तं नवद्वारं द्विदैवतम् ॥ ५२ ॥ रजस्वलमथादृश्यं
त्रिगुणञ्च त्रिधातुकम् । संसर्गाभिरतं मूढं शरीरमिति धारणा
॥ ५३ ॥ दुश्चरं सर्वलोकेऽस्मिन् सत्त्वं प्रतिसमाश्रितम् । एतदेव
हि लोकेऽस्मिन् कालचक्रं प्रवर्त्तते ॥ ५४ ॥ एतन्महार्णवं घोर-
मगाधं मोहसंज्ञितम् । विक्षिपेत् संक्षिपेच्चैव बोधयेत् सामरं
जगत् ॥ ५५ ॥ कामं क्रोधं भयं लोभमभिद्रोहमथानृतम् ।
इन्द्रियाणां निरोधेन सतस्त्यजति दुस्त्यजान् ॥ ५६ ॥ यस्यैते
निर्ज्जिता लोके त्रिगुणाः पञ्चधातवः । व्योम्नि तस्य परं स्थान-
मानन्त्यमथ लभ्यते ॥ ५७ ॥ पञ्चेन्द्रियमहाकूलां मनोवेगमहो-
दकाम् । नदीं मोहह्रदां तीर्त्वा कामक्रोधावुभौ जयेत् ॥ ५८ ॥
स सर्वदोषनिर्मुक्तस्ततः पश्यति तत्परम् । मनो मनसि सन्धाय
पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ ५९ ॥ सर्ववित् सर्वभूतेषु विन्दत्यात्मान-
मात्मनि । एकधा बहुधा चैव विकुर्वाणस्ततस्ततः ॥ ६० ॥ ध्रुवं
पश्यति रूपाणि दीपाद्दीपशतं यथा । स वै विष्णुश्च मित्रश्च
वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ॥ ६१ ॥ स हि धाता विधाता च स

प्रभुः सर्वतो मुखः । हृदयं सर्वभूतानां महानात्मा प्रकाशते ॥६२॥
तं विप्रसङ्घाश्च सुरासुराश्च यक्षाः पिशाचाः पितरो वयांसि ।
रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे महर्षयश्चैव सदा स्तुवन्ति ॥ ६३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

ब्रह्मोवाच । मनुष्याणान्तु राजन्यः क्षत्रियो मध्यमो गुणः ।
कुञ्जरो वाहनानाञ्च सिंहश्चारण्यवासिनाम् ॥ १ ॥ अविः पशूनां
सर्वेषामहिस्तु बिलवासिनाम् । गवां गोवृषभश्चैव स्त्रीणां पुरुष
एव च ॥ २ ॥ न्यग्रोधो जम्बुवृक्षश्च पिप्पलः शाल्मलिस्तथा ।
शिंशपामेषशृङ्गश्च तथा कीचकवेणवः । एते द्रुमाणां राजानो
लोकेऽस्मिन्नात्र संशयः ॥ ३ ॥ हिमवान् पारियात्रश्च सह्यो विन्ध्य-
स्त्रिकूटवान् । श्वेतो नीलश्च भासश्च कोष्ठवांश्चैव पर्वतः ॥ ४ ॥
गुरुस्कन्धो महेन्द्रश्च माल्यवान् पर्वतस्तथा । एते पर्वतराजानो
गुणानां महतां तथा ॥ ५ ॥ सूर्यो ग्रहाणामधिपो नक्षत्राणाञ्च
चन्द्रमाः । यमः पितृणामधिपः सरितामथ सागरः ॥ ६ ॥
अम्भसां वरुणो राजा मरुतामिन्द्र उच्यते । अर्कोऽधिपतिरुष्णानां
ज्योतिषामिन्दुरुच्यते ॥ ७ ॥ अग्निर्भूतपतिर्नित्यं ब्राह्मणानां बृह-
स्पतिः । ओषधीनां पतिः सोमो विष्णुर्बलवतां वरः ॥ ८ ॥
त्वष्टाधिराजो रूपाणां पशूनामीश्वरः शिवः । दीक्षितानां तथा
यज्ञो देवानामधिपस्तथा ॥ ९ ॥ दिशामुदीची विप्राणां सोमो
राजा प्रतापवान् । कुवेरः सर्वरत्नानां देवतानां पुरन्दरः ॥ १० ॥
एष भूताधिपः सर्गः प्रजानाञ्च प्रजापतिः । सर्वेषामेव भूताना-
महं ब्रह्ममयो महान् ॥ ११ ॥ भूतं परतरं मत्तो विष्णोर्वापि न
विद्यते । राजाधिराजः सर्वेषां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् । ईश्वरत्वं

विजानीध्वं कर्त्तारमकृतं हरिम् ॥ १२ ॥ नरकिन्नरयक्षाणां-गन्धर्वोरगरक्षसाम् । देवदानवनागानां सर्वेषामीश्वरो हि सः ॥ १३ ॥ भगदेवानुयातानां सर्वासां वामलोचना । माहेश्वरी महादेवी प्रोच्यते पार्वती हि सा ॥ १४ ॥ उमां देवीं विजानीध्वं नारीणामुत्तमां शुभाम् । रतीनां वसुमत्यस्तु स्त्रीणामप्सरस-स्तथा ॥ १५ ॥ धर्मकामाश्च राजानो ब्राह्मणा धर्मसेतवः । तस्माद्राजा द्विजातीनां प्रयतेत्तस्य रक्षणे ॥ १६ ॥ राज्ञां हि विषये येषामवसीदन्ति साधवः । हीनास्ते स्वगुणैः सर्वैः प्रेत्य चोन्मार्गगामिनः ॥ १७ ॥ राज्ञां हि विषये येषां साधवः परि-रक्षिताः । तेऽस्मिंल्लोके प्रमोदन्ते सुखं प्रेत्य च भुञ्जते ॥ १८ ॥ प्राप्नुवन्ति महात्मान इति वित्त द्विजर्षभाः । अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि नियतं धर्मलक्षणम् ॥ १९ ॥ अहिंसा परमो धर्मो हिंसा चा-धर्मलक्षणा । प्रकाशलक्षणा देवा मनुष्याः कर्मलक्षणाः ॥ २० ॥ शब्दलक्षणमाकाशं वायुस्तु स्पर्शलक्षणम् । ज्योतिषां लक्षणं रूपमापश्च रसलक्षणाः ॥ २१ ॥ धारिणी सर्वभूतानां पृथिवी गन्धलक्षणा । स्वरव्यञ्जनसंस्कारा भारती शब्दलक्षणा ॥ २२॥ मनसो लक्षणं चिन्ता चिन्तोक्ता बुद्धिलक्षणा । मनसा चिन्तिता-नर्थान् बुद्ध्या चेह व्यवस्यति ॥ २३ ॥ बुद्धिर्हि व्यवसायेन लक्ष्यते नात्र संशयः । लक्षणं मनसो ध्यानमव्यक्तं साधुलक्षणम् ॥ २४ ॥ प्रवृत्तिलक्षणो योगी ज्ञानं संन्यासलक्षणम् । तस्माज्ज्ञानं पुर-स्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ॥ २५ ॥ संन्यासी ज्ञानसंयुक्तः प्राप्नोति परमां गतिम् । अतीतो द्वन्द्वमभ्येति तमोमृत्युजरातिगः ॥ २६ ॥ धर्मलक्षणसंयुक्तमुक्तं वो विधिवन्मया । गुणानां ग्रहणं सम्यक् वक्ष्याम्यहमतः परम् ॥ २७ ॥ पार्थिवो यस्तु गन्धो वै घ्राणेन स हि गृह्यते । घ्राणस्थश्च तथा वायुर्गन्धज्ञाने विधीयते ॥ २८ ॥ अपां धातूरसो नित्यं जिह्वया स तु गृह्यते । जिह्वास्थश्च

तथा सौम्यो रसज्ञाने विधीयते ॥ २९ ॥ ज्योतिषश्च गुणो रूपं चक्षुषा तच्च गृह्यते । चक्षुश्च सदादित्यो रूपज्ञाने विधीयते ॥ ३० ॥ वायव्यस्तु सदा स्पर्शस्त्वचा प्रज्ञायते च सः । त्वक्‌श्चैव सदा वायुः स्पर्शने स विधीयते ॥ ३१ ॥ आकाशस्य गुणो घोषः श्रोत्रेण च स गृह्यते । श्रोत्रस्थाश्च दिशः सर्वाः शब्दज्ञाने प्रकीर्त्तिताः ॥ ३२ ॥ मनसश्च गुणश्चिन्ता प्रज्ञया सा तु गृह्यते । हृदिस्थश्चेतनाधातुर्मनो ज्ञाने विधीयते ॥ ३३ ॥ बुद्धिरध्यवसायेन ज्ञानेन च महांस्तथा । निश्चित्य ग्रहणं व्यक्तमव्यक्तं नात्र संशयः ॥ ३४ ॥ अलिङ्गग्रहणो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः । तस्मादलिङ्गः क्षेत्रज्ञः केवलं ज्ञानलक्षणः ॥ ३५ ॥ अव्यक्तं क्षेत्रलिङ्गस्थं गुणानां प्रभवाप्ययम् । सदा पश्याम्यहं लीनं विजानामि शृणोमि च ॥ ३६ ॥ पुरुषस्तद्विजानीते तस्मात् क्षेत्रज्ञ उच्यते । गुणवृत्तं तथा वृत्तं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ॥ ३७ ॥ आदिमध्यावसानान्तं सृज्यमानमचेतनम् । न गुणा विदुरात्मानं सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ३८ ॥ न च तं विन्दते कश्चित् क्षेत्रज्ञस्त्वेव विन्दति । गुणानां गुणभूतानां यत् परं परमं महत् ॥ ३९ ॥ तस्माद्गुणांश्च सत्त्वञ्च परित्यज्येह धर्मवित् । क्षीणदोषो गुणातीतः क्षेत्रज्ञं प्रविशत्यथ ॥ ४० ॥ निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वाहाकार एव च । अचलश्चानिकेतश्च क्षेत्रज्ञः स परो विभुः ॥ ४१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मोवाच । यदादिमध्यपर्य्यन्तं ग्रहणोपायमेव च । नामलक्षणसंयुक्तं सर्वं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ १ ॥ अहः पूर्वं ततो रात्रिर्मासाः शुक्लादयः स्मृताः । श्रवणादीनि ऋक्षाणि ऋतवः शिशि-

रादयः ॥ २ ॥ भूमिरादिस्तु गन्धानां रसानामाप एव च। रूपाणां ज्योतिरादित्यः स्पर्शानां वायुरुच्यते ॥ ३ ॥ शब्दस्यादिस्तथाकाशमेष भूतकृतो गुणः। अतः परं प्रवक्ष्यामि भूतानामादिमुत्तमम् ॥ ४ ॥ आदित्यो ज्योतिषामादिरग्निर्भूतादिरुच्यते। सावित्री सर्वविद्यानां देवतानां प्रजापतिः ॥ ५ ॥ ओंकारः सर्ववेदानां वचसां प्राण एव च। यदस्मिन्नियतं लोके सर्वं सावित्रिरुच्यते ॥ ६ ॥ गायत्री छन्दसामादिः पशूनामज आदितः। गावश्चतुष्पदामादिर्मनुष्याणां द्विजातयः ॥ ७ ॥ श्येनः पतत्रिणामादिर्यज्ञानां हुतमुत्तमम्। सरीसृपाणां सर्वेषां ज्येष्ठः सर्पो द्विजोत्तमाः ॥ ८ ॥ कृतमादिर्युगानाञ्च सर्वेषां नात्र संशयः। हिरण्यं सर्वरत्नानामोषधीनां यवास्तथा ॥ ९ ॥ सर्वेषां भक्ष्यभोज्यानामन्नं परममुच्यते। द्रवाणाञ्चैव सर्वेषां पेयानामाप उत्तमाः ॥ १० ॥ स्थावराणान्तु भूतानां सर्वेषामविशेषतः। ब्रह्मक्षेत्रं सदा पुण्यं प्लक्षः प्रथमतः स्मृतः ॥ ११ ॥ अहं प्रजापतीनाञ्च सर्वेषां नात्र संशयः। मम विष्णुरचिन्त्यात्मा स्वयम्भूरिति स स्मृतः ॥ १२ ॥ पर्वतानां महामेरुः सर्वेषामग्रजः स्मृतः। दिशाञ्च प्रदिशाञ्चोर्द्ध्वं दिक् पूर्वा प्रथमा तथा ॥ १३ ॥ तथा त्रिपथगा गङ्गा नदीनामग्रजा स्मृता। तथा सरोदपानानां सर्वेषां सागरोऽग्रजः ॥ १४ ॥ देवदानवभूतानां पिशाचोरगरक्षसाम्। नरकिन्नरयक्षाणां सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १५ ॥ आदिर्विश्वस्य जगतो विष्णुर्ब्रह्ममयो महान्। भूतं परतरं यस्मात्त्रैलोक्ये नेह विद्यते ॥ १६ ॥ आश्रमाणाञ्च सर्वेषां गार्हस्थ्यं नात्र संशयः। लोकानामादिरव्यक्तं सर्वस्यान्तस्तदेव च ॥ १७ ॥ अहान्यस्तमयान्तानि उदयान्ता च शर्वरी। सुखस्यान्तं सदा दुःखं दुःखस्यान्तं सदा सुखम् ॥ १८ ॥ सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः। संयोगाश्च वियोगान्ता मरणान्तञ्च जीवितम् ॥ १९ ॥ सर्वं कृतं

विनाशान्तं जातस्य मरणं ध्रुवम् । अशाश्वतं हि लोकेऽस्मिन् सदा स्थावरजङ्गमम् ॥ २० ॥ इष्टं दत्तं तपोऽधीतं व्रतानि नियमाश्च ये । सर्वमेतद्विनाशान्तं ज्ञानस्यान्तो न विद्यते ॥ २१ ॥ तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः । निर्म्ममो निरहङ्कारो मुच्यते सर्वपापमभिः ॥ २२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

ब्रह्मोवाच । बुद्धिसारं मनस्तम्भमिन्द्रियग्रामबन्धनम् । महाभूतपरिस्कन्धं निवेशपरिवेशनम् ॥ १ ॥ जराशोकसमाविष्टं व्याधिव्यसनसम्भवम् । देशकालविचारीदं श्रमव्यायामनिस्वनम् ॥ २ ॥ अहोरात्रपरिक्षेपं शीतोष्णपरिमण्डलम् । सुखदुःखान्तरं क्लेशं क्षुत्पिपासावकीलकम् ॥ ३ ॥ छायातपविलेखञ्च निमेषोन्मेषविह्वलम् । घोरमोहजलाकीर्णं वर्त्तमानमचेतनम् ॥ ४ ॥ मासार्द्धमासगणितं विषमं लोकसञ्चरम् । तमोनियमपङ्कञ्च रजोवेगप्रवर्त्तकम् ॥ ५ ॥ महाहङ्कारदीप्तञ्च गुणसञ्जातवर्त्तनम् । अरतिग्रहणानीकं शोकसङ्घातवर्त्तनम् ॥ ६ ॥ क्रियाकारणसंयुक्तं रागविस्तारमायतम् । लोभेप्सापरिविक्षोभं विचित्राज्ञानसम्भवम् ॥ ७ ॥ भयमोह परीवारं भूतसम्मोहकारकम् । आनन्दप्रीतिचारञ्च कामक्रोधपरिग्रहम् ॥ ८ ॥ महदादिविशेषान्तमसक्तप्रभवाव्ययम् । मनोजवं मनःकान्तं कालचक्रं प्रवर्त्तते ॥ ९ ॥ एतद्द्वन्द्वसमायुक्तं कालचक्रमचेतनम् । विसृजेत् सङ्क्षिपेच्चापि बोधयेत् सामरं जगत् ॥ १० ॥ कालचक्रप्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्चैव तत्त्वतः । यस्तु वेद नरो नित्यं न स भूतेषु मुह्यति ॥ ११ ॥ विमुक्तः सर्वसंस्कारैः सर्वद्वन्द्वविवर्ज्जितः । विमुक्तः सर्वपापेभ्यः प्राप्नोति परमां गतिम्

॥ १२ ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च वाणप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥ १३ ॥ यः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः परिकीर्त्तितः । तस्यानुगमनं श्रेयः कीर्त्तिरेषा सनातनी ॥ १४ ॥ संस्कारैः संस्कृतः पूर्वं यथावच्चरितव्रतः । जातौ गुणविशिष्टायां समावर्त्तेत तत्त्ववित् ॥ १५ ॥ स्वदारनिरतो नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः । पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्दधानो यजेदिह ॥ १६ ॥ देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्म्मसु । इज्या-प्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथासुखम् ॥ १७ ॥ न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः । न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥ १८ ॥ नित्यं यज्ञोपवीती स्यात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः । नियतो यमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥ १९ ॥ जितशिश्नोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः । वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कम-ण्डलुम् ॥ २० ॥ अधीत्याध्यापनं कुर्य्यात्तथा यजनयाजने । दानं प्रतिग्रहं वापि षड्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥ २१ ॥ त्रीणि कर्माणि जानीत ब्राह्मणानान्तु जीविकाम् । याजनाध्यापने चोभे शुद्धा-च्चापि प्रतिग्रहः ॥ २२ ॥ अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्माणि यानि तु । दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मयुक्तानि तानि तु ॥ २३ ॥ तेष्वप्रमादं कुर्वीत त्रिषु कर्म्मसु धर्म्मवित् । दान्तो मैत्रः क्षमा-युक्तः सर्वभूतसमो मुनिः ॥ २४ ॥ सर्वमेतद्यथाशक्ति विप्रो निर्वर्त्त-यन् शुचिः । एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥ २५ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

ब्रह्मोवाच । एवमेतेन मार्गेण पूर्वोक्तेन यथाविधि । अधीत-वान् यथाशक्ति तथैव ब्रह्मचर्य्यवान् ॥ १ ॥ स्वधर्म्मनिरतो विद्वान्

सर्व्वेन्द्रिययतो मुनिः। गुरोः प्रियहिते युक्तः सत्यधर्म्मपरः शुचिः ॥२॥ गुरुणा समनुज्ञातो भुञ्जीतान्नमकुत्सयन्। हविष्यभैक्ष्यभुक् चापि स्थानासनविहारवान् ॥३॥ द्विकालमग्निं जुह्वानः शुचिर्भूत्वा समाहितः। धारयीत सदा दण्डं वैल्वं पालाशमेव वा ॥४॥ क्षौमं कार्पासिकञ्चापि मृगाजिनमथापि वा। सर्वं कषायरक्तं वा वासो वापि द्विजस्य ह ॥५॥ मेखला च भवेन्मौञ्जी जटी नित्योदकस्तथा। यज्ञोपवीती स्वाध्यायी अलुब्धो नियतव्रतः ॥६॥ पूताभिश्च तथैवाद्भिः सदा दैवततर्पणम्। भावेन नियतः कुर्वन् ब्रह्मचारी प्रशस्यते ॥७॥ एवंयुक्तो जयेत् स्वर्गमूर्द्ध्वरेताः समाहितः। न संसरति जातीषु परमं स्थानमाश्रितः ॥ ८ ॥ संस्कृतः सर्वसंस्कारैस्तथैव ब्रह्मचर्य्यवान्। ग्रामान्निष्क्रम्य चारण्ये मुनिः प्रव्रजितो वसेत् ॥९॥ चर्म्मवल्कलसंवासी सायं प्रातरुपस्पृशेत्। अरण्यगोचरो नित्यं न ग्रामं प्रविशेत् पुनः ॥१०॥ अर्चयन्नतिथीन् काले दद्याच्चापि प्रतिश्रयम्। फलपत्रावरैर्मूलैः श्यामाकेन च वर्त्तयन् ॥११॥ प्रवृत्तमुदकं वायुं सर्वं वानेयमाश्रयेत्। प्राश्नीयादानुपूर्व्वेण यथादीक्षमतन्द्रितः ॥ १२ ॥ स मूलफलभिक्षाभिरर्च्चेदतिथिमागतम्। यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्भिक्षां नित्यमतन्द्रितः ॥१३॥ देवतातिथिपूर्व्वञ्च सदा प्राश्नीत वाग्यतः। अस्पर्द्धितमनाश्चैव लघ्वाशी देवताश्रयः ॥१४॥ दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः केशान् श्मश्रु च धारयन्। जुह्वत्स्वाध्यायशीलश्च सत्यधर्म्मपरायणः ॥१५॥ शुचिदेहः सदा दक्षो वननित्यः समाहितः। एवंयुक्तो जयेत् स्वर्गं वानप्रस्थो जितेन्द्रियः ॥१६॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ वा पुनः। य इच्छेन्मोक्षमास्थातुमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ॥१७॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्। सर्वभूतसुखो मैत्रः सर्व्वेन्द्रिययतो मुनिः ॥१८॥ अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया। कृत्वा वह्निं

चरेद्भैक्ष्यं विधूमे भुक्तवज्जने ॥ १९ ॥ वृत्ते शरावसम्पाते भैक्ष्यं लिप्सेत मोक्षवित्। लाभेन च न हृष्येत नालाभे विमना भवेत् ॥ २० ॥ यात्रार्थी कालमाकाङ्क्षन् चरेद्भैक्ष्यं समाहितः। लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुञ्जीताभिपूजितः ॥ २१ ॥ अभिपूजितलाभाद्धि विजुगुप्सेत भिक्षुकः। भुक्तान्यन्नानि तिक्तानि कषायकटुकानि च ॥ २२ ॥ नास्वादयति भुञ्जानो रसांश्च मधुरांस्तथा। यात्रामात्रञ्च भुञ्जीत केवलं प्राणधारणम् ॥ २३ ॥ असंरोधेन भूतानां वृत्तिं लिप्सेत मोक्षवित्। न चान्यमन्नं लिप्सेत भिक्षमाणः कथञ्चन ॥ २४ ॥ न सन्निकाशयेद्धर्मं विमुक्ते चारजाश्चरेत्। शून्यागारमरण्यं वा वृक्षमूलं नदीं तथा ॥ २५ ॥ प्रतिश्रयार्थं सेवेत पार्वतीं वा पुनर्गुहाम्। ग्रामैकरात्रिको ग्रीष्मे वर्षास्वेकत्र च वसेत् ॥ २६ ॥ अध्वा सूर्य्येण निर्द्दिष्टः कीटवच्च चरेन्महीम्। दयार्थं चैव भूतानां समीक्ष्य पृथिवीञ्चरेत् ॥ २७ ॥ सञ्चयांश्च न कुर्वीत स्नेहवासञ्च वर्ज्जयेत्। पूताभिरद्भिर्नित्यं वै कार्य्यं कुर्वीत मोक्षवित् ॥ २८ ॥ उपस्पृशेदुद्धृताभिरद्भिश्च पुरुषः सदा। अहिंसा ब्रह्मचर्य्यञ्च सत्यमार्ज्जवमेव च ॥२९ ॥ अक्रोधश्चानसूया च दमो नित्यमपैशुनम्। अष्टस्वेतेषु युक्तः स्याद्व्रतेषु नियतेन्द्रियः ॥ ३० ॥ अपापमशठं वृत्तमजिह्मं नित्यमाचरेत्। जोषयीत सदा भोज्यं ग्राममागतमस्पृहः ॥ ३१ ॥ यात्रामात्रञ्च भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकम्। धर्म्मलब्धन्तथाश्नीयान्न काममनुवर्त्तयेत् ॥ ३२ ॥ ग्रासादाच्छादनादन्यन्न गृह्णीयात् कथञ्चन। यावदाहारयेत्तावत् प्रतिगृह्णीत नाधिकम् ॥ ३३ ॥ परेभ्यो न प्रतिग्राह्यं न च देयं कदाचन। दैन्यभावाच्च भूतानां संविभज्य सदा बुधः ॥ ३४ ॥ नाददीत परस्वानि न गृह्णीयादयाचितः। न किञ्चिद्विषयं भुक्त्वा स्पृहयेत्तस्य वै पुनः ॥ ३५ ॥ मृदमापस्तथान्नानि पत्रपुष्पफलानि च। असंवृतानि गृह्णीयात् प्रवृत्तानि च कार्य्यवान् ॥ ३६ ॥ न

शिल्पजीविकां जीवेद्विरक्तं नोत कामयेत् । न द्वेष्टा नोपदेष्टा च
भवेत निरुपस्कृतः ॥ ३७ ॥ श्रद्धापूतानि भुञ्जीत निमित्तानि च
वर्ज्जयेत् । सुधावृत्तिरसक्तश्च सर्वभूतैरसंविदम् ॥ ३८ ॥ आशी-
र्युक्तानि सर्वाणि हिंसायुक्तानि यानि च । लोक संग्रहधर्म्मञ्च
नैव कुर्य्यान्नकारयेत् ॥ ३९ ॥ सर्वभावानतिक्रम्य लघुमात्रः परि-
व्रजेत् । समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ ४० ॥ परं
नोद्विजयेत् कश्चिन्न च कस्यचिदुद्विजेत् । विश्वास्यः सर्वभूताना-
मग्र्यो मोक्षविदुच्यते ॥ ४१ ॥ अनागतञ्च न ध्यायेन्नातीतमनुचिन्त-
येत् । वर्त्तमानमुपेक्षेत कालाकाङ्क्षी समाहितः ॥ ४२ ॥ न चक्षुषा
न मनसा न वाचा दूषयेत् क्वचित् । न प्रत्यक्षं परोक्षं वा किञ्चि-
द्दुष्टं समाचरेत् ॥ ४३ ॥ इन्द्रियाण्युपसंहृत्य कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
क्षीणेन्द्रियमनो बुद्धिर्निरीहः सर्वतत्त्ववित् ॥ ४४ ॥ निर्द्वन्द्वो
निर्नमस्कारो निःस्वाहाकार एव च । निर्म्ममो निरहङ्कारो
निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥ निराशीर्निर्गुणः शान्तो निरा-
सक्तो निराश्रयः । आत्मसङ्गी च तत्त्वज्ञो मुच्यते नात्र संशयः
॥ ४६ ॥ अपाणिपादपृष्ठन्तदशिरस्कमनूदरम् । प्रक्षीणगुण-
कर्म्माणं केवलं विमलं स्थिरम् ॥ ४७ ॥ अगन्धमरसस्पर्शमरूपा-
शब्दमेव च । अनुगम्यमनासक्तममांसमपि चैव तत् ॥ ४८ ॥ नि-
श्चिन्तमव्ययं दिव्यं रहस्यमपि सर्वदा । सर्वभूतस्थमात्मानं ये
पश्यन्ति न ते मृताः ॥ ४९ ॥ न तत्र क्रमते बुद्धिर्नेन्द्रियाणि न
देवताः । वेदा यज्ञाश्च लोकाश्च न तपो न व्रतानि च ॥ ५० ॥
यत्र ज्ञानवतां प्राप्तिरलिङ्गग्रहणा स्मृता । तस्मादलिङ्गधर्म्मज्ञो
धर्म्मतत्त्वमुपाचरेत् ॥ ५१ ॥ गूढधर्माश्रितो विद्वान् विज्ञान-
चरितञ्चरेत् । अमूढो मूढरूपेण चरेद्धर्म्ममदूषयन् ॥ ५२ ॥
यथैनमवमन्येरन् परे सततमेव हि । तथावृत्तश्चरेच्छान्तः सतां
धर्म्ममकुत्सयन् ॥ ५३ ॥ य एवं वृत्तसम्पन्नः स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च महाभूतानि पञ्च च ॥ ५४ ॥ मनोबुद्धि-
रहङ्कारमव्यक्तं पुरुषं तथा । एतत् सर्वं प्रसंख्याय यथावत्तत्त्व-
निश्चयात् ॥ ५५ ॥ ततः स्वर्गमवाप्नोति विमुक्तः सर्वबन्धनैः ।
एतावदन्तवेलायां परिसंख्याय तत्त्ववित् ॥ ५६ ॥ ध्यायेदेकान्त-
मास्थाय मुच्यतेऽथ निराश्रयः । निर्मुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो वायुराका-
शगो यथा । क्षीणकोशो निरातङ्कस्तथेदं प्राप्नुयात् परम् ॥५७॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

ब्रह्मोवाच । सन्न्यासं तप इत्याहुर्वृद्धा निश्चितवादिनः ।
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ज्ञानं ब्रह्म परं विदुः ॥ १ ॥ अतिदूरात्मकं
ब्रह्म वेदविद्याव्यपाश्रयम् । निर्द्वन्द्वं निर्गुणं नित्यमचिन्त्यगुण-
मुत्तमम् ॥ २ ॥ ज्ञानेन तपसा चैव धीराः पश्यन्ति तत् परम् ।
निर्णिक्तमनसः पूता व्युत्क्रान्तरजसोऽमलाः ॥ ३ ॥ तपसा क्षेम-
मध्वानं गच्छन्ति परमेश्वर । सन्न्यासनिरता नित्यं ये च ब्रह्म-
विदो जनाः ॥ ४ ॥ तपः प्रदीप इत्याहुराचारो धर्मसाधकः ।
ज्ञानं वै परमं विद्यात् सन्न्यासं तप उत्तमम् ॥ ५ ॥ यस्तु वेद
निराबाधं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयात् । सर्वभूतस्थमात्मानं स सर्वगति-
रिष्यते ॥ ६ ॥ यो विद्वान् सहवासञ्च विवासञ्चैव पश्यति । तथै-
वैकत्वनानात्वे स दुःखात् प्रतिमुच्यते ॥ ७ ॥ यो न कामयते
किञ्चिन्न किञ्चिदवमन्यते । इहलोकस्थ एवैष ब्रह्मभूताय कल्पते
॥ ८ ॥ विधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतप्रधानवित् । निर्ममो निरह-
ङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९ ॥ निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निः-
स्वधाकार एव च । निर्गुणं नित्यमद्वन्द्वं प्रशमेनैव गच्छति ॥ १० ॥
हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म जन्तुः शुभाशुभम् । उभे सत्यानृते हित्वा

मुच्यते नात्र संशयः ॥ ११ ॥ अव्यक्तयोनिप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान्। महाहङ्कारविटप इन्द्रियाङ्कुरकोटरः ॥ १२ ॥ महाभूतविशाखश्च विशेषप्रतिशाखिनः। सदापर्णः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ॥ १३ ॥ आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः। एवं छित्त्वा च भित्त्वा च तत्त्वज्ञानासिना बुधः ॥ १४ ॥ हित्वा सङ्गमयान् पाशान्मृत्युजन्मजरोदयान्। निर्ममो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ १५ ॥ द्वाविमौ पक्षिणौ नित्यौ सखायौ चाप्यचेतनौ। एताभ्यान्तु परो योऽन्यश्चेतनावान् स उच्यते ॥१६॥ अचेतनः सत्त्वसङ्घातविमुक्तः सत्त्वात् परं चेतयतेऽन्तरात्मा। स क्षेत्रवित् सर्वसङ्घातबुद्धिर्गुणातिगो मुच्यते सर्वपापैः ॥ १७ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि गुरुशिष्यसंवादे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

ब्रह्मोवाच। केचिद्ब्रह्ममयं वृक्षं केचिद्ब्रह्मवनं महत्। केचित्तु ब्रह्म चाव्यक्तं केचित् परमनामयम् ॥ १ ॥ मन्यन्ते सर्वमप्येतदव्यक्तप्रभवाव्ययम्। उच्छ्वासमात्रमपि चेत् योऽन्तकाले समो भवेत् ॥ २ ॥ आत्मानमुपसङ्गम्य सोऽमृतत्वाय कल्पते। निमेषमात्रमपि चेत् संयम्यात्मानमात्मनि ॥ ३ ॥ गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमव्ययाम्। प्राणायामैरथ प्राणान् संयम्य स पुनः पुनः ॥ ४ ॥ दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशात् परं ततः। एवं पूर्वं प्रसन्नात्मा लभते यद्यदिच्छति ॥ ५ ॥ अव्यक्तात् सत्त्वमुद्रिक्तममृतत्वाय कल्पते। सत्त्वात् परतरं नान्यत् प्रशंसन्तीह तद्विदः ॥ ६ ॥ अनुमानाद्विजानीमः पुरुषं सत्त्वसंश्रयम्। न शक्यमन्यथा गन्तुं पुरुषं द्विजसत्तमाः ॥ ७ ॥ क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्ज्जवम्। ज्ञानं त्यागोऽथ सन्न्यासः सात्त्विकं वृत्तमिष्यते ॥८॥

एतेनैवानुमानेन मन्यन्ते वै मनीषिणः। सत्त्वञ्च पुरुषश्चैव तत्र नास्ति विचारणा ॥ ९ ॥ आहुरेके च विद्वांसो ये ज्ञानपरिनिष्ठिताः। क्षेत्रज्ञसत्त्वयोरैक्यमित्येतन्नोपपद्यते ॥ १० ॥ पृथग्भूतं ततः सत्त्वमित्येतदविचारितम्। पृथग्भावश्च विज्ञेयः सहजश्चापि तत्त्वतः ॥ ११ ॥ तथैवैकत्वनानात्वमिष्यते विदुषां नयः। मशकोडुम्बरे चैकं पृथक्त्वमपि दृश्यते ॥ १२ ॥ मत्स्यो यथान्यः स्यादप्सु संप्रयोगस्तथा तयोः। सम्बन्धस्तोयबिन्दूनां पर्णे कोकनदस्य च ॥ १३ ॥

गुरुरुवाच। इत्युक्तवन्तस्ते विप्रास्तदा लोकपितामहम्। पुनः संशयमापन्नाः पप्रच्छुर्मुनिसत्तमाः ॥ १४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

ऋषय ऊचुः। को वा स्विदिह धर्माणामनुष्ठेयतमो मतः। व्याहतामिव पश्यामि धर्मस्य विविधां गतिम् ॥ १ ॥ ऊर्द्ध्वं देहाद्वदन्त्येके नैतदस्तीति चापरे। केचित् संशयितं सर्वं निःसंशयमथापरे ॥ २ ॥ अनित्यं नित्यमित्येके नास्त्यस्तीत्यपि चापरे। एकरूपं द्विधेत्येके व्यामिश्रमिति चापरे ॥ ३ ॥ मन्यन्ते ब्राह्मणा एव ब्रह्मज्ञास्तत्त्ववादिनः। एकमेके पृथक् चान्ये बहुत्वमपि चापरे ॥ ४ ॥ देशकालावुभौ केचित् नैतदस्तीति चापरे। जटाजिनधराश्चान्ये मुण्डाः केचिदसंवृताः ॥ ५ ॥ अस्नानं केचिदिच्छन्ति स्नानमप्यपरे जनाः। मन्यन्ते ब्राह्मणा देवा ब्रह्मज्ञास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ६ ॥ आहारं केचिदिच्छन्ति केचिच्चानशने रताः। कर्म्म केचित् प्रशंसन्ति प्रशान्तिञ्चापरे जनाः ॥ ७ ॥ देशकालावुभौ केचिन्नैतदस्तीति चापरे। केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्भोगान्

पृथग्विधान् ॥ ८ ॥ धनानि केचिदिच्छन्ति निर्धनत्वमथापरे।
उपास्यसाधनन्त्वेके नैतदस्तीति चापरे ॥ ९ ॥ अहिंसानिरता-
श्चान्ये केचिद्धिंसापरायणाः। पुण्येन यशसा चान्ये नैतदस्तीति
चापरे ॥ १० ॥ सद्भावनिरताश्चान्ये केचित् संशयिते स्थिताः।
दुःखादन्ये सुखादन्ये ध्यानमित्यपरे जनाः ॥ ११ ॥ यज्ञमित्यपरे
विप्राः प्रदानमिति चापरे। तपस्त्वन्ये प्रशंसन्ति स्वाध्यायमपरे
जनाः ॥ १२ ॥ ज्ञानं सन्न्यासमित्येके स्वभावं भूतचिन्तकाः।
सर्वमेके प्रशंसन्ति न सर्वमिति चापरे ॥ १३ ॥ एवं व्युत्थापिते
धर्मे बहुधा विप्रबोधिते। निश्चयं नाधिगच्छामः संमूढाः सुर-
सत्तम ॥ १४ ॥ इदं श्रेय इदं श्रेय इत्येवं व्युत्थितो जनः। यो
हि यस्मिन् रतो धर्मे स तं पूजयते सदा ॥ १५ ॥ तेन नोऽविहिता
प्रज्ञा मनश्च बहुलीकृतम्। एतदाख्यातमिच्छामः श्रेयः किमिति
सत्तम ॥ १६ ॥ अतः परन्तु यद्गुह्यं तद्भवान् वक्तुमर्हति।
सत्त्वक्षेत्रज्ञयोश्चापि सम्बन्धः केन हेतुना ॥ १७ ॥ एवमुक्तः स
तैर्विप्रैर्भगवान् लोकभावनः। तेभ्यः शशंस धर्मात्मा याथातथ्येन
बुद्धिमान् ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

ब्रह्मोवाच। हन्त वः संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छथ सत्तमाः।
गुरुणा शिष्यमासाद्य यदुक्तं तन्निबोधत ॥ १ ॥ समस्तमिह तत्
श्रुत्वा सम्यगेवावधार्य्यताम्। अहिंसा सर्वभूतानामेतत् कृत्यतमं
मतम् ॥ २ ॥ एतत् पदमनुद्विग्नं वरिष्ठं धर्म्मलक्षणम्। ज्ञानं
निःश्रेय इत्याहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः ॥ ३ ॥ तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन
मुच्यते सर्वकिल्बिषैः। हिंसापराश्च ये केचित् ये च नास्तिक-

वायुरुच्यते ॥ ३८ ॥ त्रिगुणं ज्योतिरित्याहुरापश्चापि चतुर्गुणाः । पृथ्वीः पञ्चगुणा ज्ञेया चरस्थावरसङ्कुला ॥ ४० ॥ सर्वभूतकरी देवी शुभाशुभनिदर्शनी । शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ॥ ४१ ॥ एते पञ्चगुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः । पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः ॥ ४२ ॥ तस्य गन्धस्य वच्यामि विस्तरेण बहून् गुणान् । इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा ॥ ४३ ॥ निर्हारी संहतः स्निग्धो रुक्षो विशद एव च । एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत ॥ ४४ ॥ शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं द्रवश्चापां गुणाः स्मृताः । रसज्ञानन्तु वच्यामि रसस्तु बहुधा स्मृतः ॥ ४५ ॥ मधुरोऽम्लः कटुस्तिक्तः कषायो लवणस्तथा । एवं षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः ॥४६॥ शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते । ज्योतिषश्च गुणो रूपं रूपञ्च बहुधा स्मृतम् ॥ ४७ ॥ शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं नीलं पीतारुणन्तथा । ह्रस्वं दीर्घं कृशं स्थूलं चतुरस्रन्तु वृत्तवत् ॥४८॥ एवं द्वादशविस्तारं तेजसो रूपमुच्यते । विज्ञेयं ब्राह्मणैर्वृद्धैर्धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः ॥ ४९ ॥ शब्दस्पर्शौ च विज्ञेयौ द्विगुणो वायुरुच्यते । वायोश्चापि गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः ॥५०॥ रुक्षः शीतस्तथैवोष्णः स्निग्धो विशद एव च । कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छलो दारुणो मृदुः ॥ ५१ ॥ एवं द्वादश विस्तारो वायव्यो गुण एव च । विधिवद्ब्राह्मणैः सिद्धैर्धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५२ ॥ तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव च स्मृतः । तस्य शब्दस्य वच्यामि विस्तरेण बहून् गुणान् ॥ ५३ ॥ षड्जर्षभः सगान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा । अतः परन्तु विज्ञेयो निषादो धैवतस्तथा । इष्टश्चानिष्टशब्दश्च संहतः प्रविभागवान् ॥ ५४ ॥ एवं दशविधो ज्ञेयः शब्द आकाशसम्भवः । आकाशमुत्तमं भूतमहङ्कारस्ततः परः ॥ ५५ ॥ अहङ्कारात् परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा

तथा परः । तस्मात्तु परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ॥ ५५ ॥ परापरज्ञो भूतानां विधिज्ञः सर्व्वकर्म्मणाम् । सर्व्वभूतात्मभूतात्मा गच्छत्यात्मानमव्ययम् ॥ ५६ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि गुरुशिष्यसंवादे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

ब्रह्मोवाच । भूतानामथ पञ्चानां यथैषामीश्वरो मनः । नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मन एव च ॥ १ ॥ अधिष्ठाता मनो नित्यं भूतानां महतां तथा । बुद्धिरैश्वर्य्यमाचष्टे क्षेत्रज्ञ स उच्यते ॥ २ ॥ इन्द्रियाणि मनो युङ्क्ते सदश्वानिव सारथिः । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः क्षेत्रज्ञे युज्यते सदा ॥ ३ ॥ महदश्वसमायुक्तं बुद्धिसंयमनं रथम् । समारुह्य स भूतात्मा समन्तात् परिधावति ॥ ४ ॥ इन्द्रियग्रामसंयुक्तो मनः सारथिरेव च । बुद्धिसंयमनो नित्यं महान् ब्रह्ममयो रथः ॥ ५ ॥ एवं यो वेत्ति विद्वान् वै सदा ब्रह्ममयं रथम् । स धीरः सर्व्वभूतेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ६ ॥ अव्यक्तादिविशेषान्तं सत्रस्थावरजङ्गमम् । सूर्य्यचन्द्रप्रभालोकं ग्रहनक्षत्रमण्डितम् ॥ ७ ॥ नदीपर्व्वतजालैश्च सर्व्वतः परिभूषितम् । विविधाभिस्तथा चाद्भिः सततं समलङ्कृतम् ॥ ८ ॥ आजीवं सर्व्वभूतानां सर्व्वप्राणभृतां गतिः । एतद्ब्रह्मपरं नित्यं तस्मिंश्चरति क्षेत्रवित् ॥ ९ ॥ लोकेऽस्मिन् यानि सत्त्वानि त्रसानि स्थावराणि च । तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते पश्चाद्भूतकृता गुणाः ॥ १० ॥ गुणेभ्यः पञ्चभूतानि एष भूतसमुच्छ्रयः । देवा मनुष्या गन्धर्व्वाः पिशाचासुरराक्षसाः ॥ ११ ॥ सर्व्वे स्वभावतः सृष्टा न क्रियाभ्यो न कारणात् । एते विश्वसृजो विप्रा जायन्तीह पुनः पुनः ॥ १२ ॥ तेभ्यः प्रसूतास्तेष्वेव महाभूतेषु पञ्चसु । प्रली-

यान्ति यथाकालमूर्मयः सागरे यथा ॥ १३ ॥ विश्वसृग्भ्यस्तु भूतेभ्यो महाभूतस्तु सर्वशः। भूतेभ्यश्चापि पञ्चभ्यो मुक्तो गच्छेत् परां गतिम् ॥ १४ ॥ प्रजापतिरिदं सर्वं मनसैवासृजत् प्रभुः। तथैव देवानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ १५ ॥ तपसश्चानुपूर्व्येण फलमूलाशिनस्तथा। त्रैलोक्यं तपसा सिद्धाः पश्यन्तीह समाहिताः ॥ १६ ॥ औषधान्यगदादीनि नानाविद्याश्च सर्वशः। तपसैव प्रसिध्यन्ति तपोमूलं हि साधनम् ॥ १७ ॥ यद्दुरापं दुराम्नायं दुराधर्षं दुरन्वयम्। तत् सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ १८ ॥ सुरापो ब्रह्महा स्तेयी भ्रूणहा गुरुतल्पगः। तपसैव सुतप्तेन मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥ १९ ॥ मनुष्याः पितरो देवाः पशवो मृगपक्षिणः। यानि चान्यानि भूतानि चराणि स्थावराणि च ॥ २० ॥ तपः परायणा नित्यं सिध्यन्ति तपसा सदा। तथैव तपसा देवा महाभागा दिवं गताः ॥ २१ ॥ आशीर्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्द्रिताः। अहङ्कारसमायुक्तास्ते सकाशे प्रजापतेः ॥ २२ ॥ ध्यानयोगेन शुद्धेन निर्ममा निरहङ्कृताः। प्राप्नुवन्ति महात्मानो महान्तं लोकमुत्तमम् ॥ २३ ॥ ध्यानयोगमुपागम्य प्रसन्नमतयः सदा। सुखोपचयमव्यक्तं प्रविशन्त्यात्मवित्तमाः ॥ २४ ॥ ध्यानयोगादुपागम्य निर्ममा निरहङ्कृताः। अव्यक्तं प्रविशन्तीह महतां लोकमुत्तमम् ॥ २४ ॥ अव्यक्तादेव सम्भूतः स्वप्नसंज्ञां गतः पुनः। तमोरजोभ्यां निर्मुक्तः सत्त्वमास्थाय केवलम् ॥ २६ ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वं सृजति निष्कलम्। क्षेत्रज्ञ इति तं विद्याद्यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २७ ॥ चित्तं चित्तादुपागम्य मुनिरासीत संयतः। यच्चित्तं तन्मनो वश्यं गुह्यमेतत् सनातनम् ॥ २८ ॥ अव्यक्तादिविशेषान्तमविद्यालक्षणं स्मृतम्। निबोधत तथा हीदं गुणैर्लक्षणमित्युत ॥ २९ ॥ द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम्। ममेति च भवेन्मृत्युर्न

त्वमिति च शाश्वतम् ॥ ३० ॥ कर्म केचित् प्रशंसन्ति मन्दबुद्धिरता नराः । ये तु वृद्धा महात्मानो न प्रशंसन्ति कर्म ते ॥ ३१ ॥ कर्मणा जायते जन्तुर्मूर्त्तिमान् षोड़शात्मकः । पुरुषं ग्रसते विद्या तद्ग्राह्यममृताशिनाम् ॥ ३२ ॥ तस्मात् कर्मसु निःस्नेहा ये केचित् पारदर्शिनः । विद्यामयोऽयं पुरुषो न तु कर्ममयः स्मृतः ॥ ३३॥ य एवममृतं नित्यमग्राह्यं शश्वदक्षरम् । वश्यात्मानमसंश्लिष्टं यो वेद न मृतो भवेत् ॥ ३४॥ अपूर्व्वमकृतं नित्यं य एनमपराजितम् । य एवं विन्देदात्मानमग्राह्यममृताशनम् । अग्राह्यो मृतो भवति स एभिः कारणैर्ध्रुवः ॥ ३५ ॥ आयोज्य सर्व्वसंस्कारान् संयम्यात्मानमात्मनि । स तद्ब्रह्म शुभं वेत्ति यस्माद्भूयो न विद्यते ॥३६॥ प्रसादे चैव सत्त्वस्य प्रसादं समवाप्नुयात् । लक्षणं हि प्रसादस्य यथा स्यात् स्वप्नदर्शनम् ॥ ३७ ॥ गतिरेषा तु मुक्तानां ये ज्ञानपरिनिष्ठिताः । प्रवृत्तयश्च याः सर्व्वाः पश्यन्ति परिणामजाः ॥३८॥ एषा गतिर्विरक्तानामेष धर्म्मः सनातनः । एषा ज्ञानवतां प्राप्तिरेतद्वृत्तमनिन्दितम् ॥ ३९ ॥ समेन सर्व्वभूतेषु निस्पृहेण निराशिषा । शक्या गतिरियं गन्तुं सर्व्वत्र समदर्शिना ॥ ४० ॥ एतद्वः सर्व्वमाख्यातं मया विप्रर्षिसत्तमाः । एवमाचरत क्षिप्रं ततः सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ४१ ॥

गुरुरुवाच । इत्युक्तास्ते तु मुनयो गुरुणा ब्रह्मणा तथा । कृतवन्तो महात्मानस्ततो लोकमवाप्नुवन् ॥ ४२ ॥ त्वमप्येतन्महाभाग मयोक्तं ब्रह्मणो वचः । सम्यगाचर शुद्धात्मंस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ ४३ ॥

वासुदेव उवाच । इत्युक्तः स तदा शिष्यो गुरुणा धर्म्ममुत्तमम् । चकार सर्व्वं कौन्तेय ततो मोक्षमवाप्तवान् ॥ ४४ ॥ कृतकृत्यश्च स तदा शिष्यः कुरुकुलोद्वह । तत्पदं समनुप्राप्तो यत्र गत्वा न शोचति ॥ ४५ ॥

अर्जुन उवाच । को न्वसौ ब्राह्मणः कृष्ण कश्च शिष्यो जनार्द्दन । श्रोतव्यश्चेन्मयैतद्वै तत्त्वमाचक्ष्व मे विभो ॥ ४६ ॥

वासुदेव उवाच । अहं गुरुर्महाबाहो मनः शिष्यञ्च विद्धि मे । त्वत्प्रीत्या गुह्यमेतच्च कथितं ते धनञ्जय ॥ ४७ ॥ मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्नित्यं कुरुकुलोद्वह । अध्यात्ममेतत् श्रुत्वा त्वं सम्यगाचर सुव्रत ॥ ४८ ॥ ततस्त्वं सम्यगाचीर्णे धर्मेऽस्मिन्नरिकर्षण । सर्वपापविनिर्मुक्तो मोक्षं प्राप्स्यसि केवलम् ॥ ४९ ॥ पूर्वमप्येतदेवोक्तं युद्धकाल उपस्थिते । मया तव महाबाहो तस्मादत्र मनः कुरु ॥ ५० ॥ मया तु भरतश्रेष्ठ चिरदृष्टः पिता प्रभुः । तमहं द्रष्टुमिच्छामि सम्मते तव फाल्गुन ॥ ५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तवचनं कृष्णं प्रत्युवाच धनञ्जयः । गच्छावो नगरात् कृष्ण गजसाह्वयमद्य वै ॥ ५२ ॥ समेत्य तत्र राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । समनुज्ञाप्य राजानं स्वां पुरीं यातुमर्हसि ॥ ५३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽभ्यचोदयत् कृष्णो युज्यतामिति दारुकम् । मुहूर्त्तादिव चाचष्ट युक्तमित्येव दारुकः ॥ १ ॥ तथैव चानुयात्राणि चोदयामास पाण्डवः । सज्जयध्वं प्रयास्यामो नगरं गजसाह्वयम् ॥ २ ॥ इत्युक्ताः सैनिकास्ते तु सज्जीभूता विशाम्पते । आचख्युः सज्जमित्येवं पार्थायामिततेजसे ॥ ३ ॥ ततस्तौ रथमास्थाय प्रयातौ कृष्णपाण्डवौ । विकुर्वाणौ कथाश्चित्राः प्रीयमाणौ विशाम्पते ॥ ४ ॥ रथस्थन्तु महातेजा वासुदेवं धनञ्जयः । पुनरेवाब्रवीद्वाक्यमिदं भरतसत्तम ॥ ५ ॥ त्वत्प्रसादा-

व्ययः प्राप्तो राज्ञा इक्ष्वाकुकुलोद्वह । निहताः शत्रवश्चापि प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ॥ ६ ॥ नाथवन्तश्च भवता पाण्डवा मधुसूदन । भवन्तं प्लवमासाद्य तीर्णाः स्मः कुरुसागरम् ॥ ७ ॥ विश्वकर्म्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसत्तम । तथा त्वामभिजानामि यथा चाहं भवान्मतः ॥ ८ ॥ त्वत्तेजःसम्भवो नित्यं भूतात्मा मधुसूदन । रतिः क्रीड़ामयी तुभ्यं माया ते रोदसी विभो ॥ ९ ॥ त्वयि सर्व्वमिदं विश्वं यदिदं स्थाणुजङ्गमम् । त्वं हि सर्व्वं विकुरुषे भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ १० ॥ पृथिवीञ्चान्तरीक्षञ्च द्यौश्चैव मधुसूदन । हसितं तेऽमला ज्योत्स्ना ऋतवश्चेन्द्रियाणि च ॥ ११ ॥ प्राणो वायुः सततगः क्रोधो मृत्युः सनातनः । प्रसादे चापि पद्मा श्रीर्नित्यं त्वयि महामते ॥ १२ ॥ रतिस्तुष्टिर्धृतिः क्षान्तिर्मतिः कान्तिश्चराचरम् । त्वमेवेह युगान्तेषु निधनं प्रोच्यसेऽनघ ॥ १३ ॥ सुदीर्घेणापि कालेन न ते शक्या गुणा मया । आत्मा च परमात्मा च नमस्ते नलिनेक्षण ॥ १४ ॥ विदितो मे सुदुर्द्धर्ष नारदाद्देवलात्तथा । कृष्णद्वैपायनाच्चैव तथा कुरुपितामहात् ॥ १५ ॥ त्वयि सर्व्वं समासक्तं त्वमेवैको जनेश्वरः । यच्चानुग्रहसंयुक्तमेतदुक्तं त्वयानघ ॥ १६ ॥ एतत् सर्व्वमहं सम्यगाचरिष्ये जनार्द्दन । इदञ्चाद्भुतमत्यन्तं कृतमस्मत्प्रियेप्सया ॥ १७ ॥ यत् पापो निहतः सङ्ख्ये कौरव्यो धृतराष्ट्रजः । त्वया दग्धं हि तत् सैन्यं मया विजितमाहवे ॥ १८ ॥ भवता तत् कृतं कर्म्म येनावाप्तो जयो मया । दुर्य्योधनस्य संग्रामे तव बुद्धिपराक्रमैः ॥ १९ ॥ कर्णस्य च वधोपायो यथावत् संप्रदर्शितः । सैन्धवस्य च पापस्य भूरिश्रवस एव च ॥ २० ॥ अहञ्च प्रीयमाणेन त्वया देवकिनन्दन । यदुक्तस्तत् करिष्यामि न हि मेऽत्र विचारणा ॥ २१ ॥ राजानञ्च समासाद्य धर्म्मात्मानं युधिष्ठिरम् । चोदयिष्यामि धर्म्मज्ञ गमनार्थं तवानघ ॥ २२ ॥ रुचितं हि ममैतत्ते द्वारकागमनं प्रभो । अचि-

राद्दिव द्रष्टा त्वं मातुलं मे जनार्द्दन ॥ २३ ॥ बलदेवञ्च दुर्द्धर्षं
तथान्यान् वृष्णिपुङ्गवान् । एवं सम्भाषमाणौ तौ प्राप्तौ वारण-
साह्वयम् ॥ २४ ॥ तथा विविशतुश्चोभौ संप्रहृष्टनराकुलम् । तौ
गत्वा धृतराष्ट्रस्य गृहं शक्रगृहोपमम् ॥ २५॥ ददृशाते महाराज
धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् । विदुरञ्च महाबुद्धिं राजानञ्च युधिष्ठिरम्
॥ २६ ॥ भीमसेनञ्च दुर्द्धर्षं माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । धृतराष्ट्र-
मुपासीनं युयुत्सुञ्चापराजितम् ॥ २७ ॥ गान्धारीञ्च महाप्राज्ञां
पृथां कृष्णाञ्च भामिनीम् । सुभद्राद्याश्च ताः सर्वा भरतानां स्त्रिय-
स्तथा ॥ २८ ॥ ददृशाते स्त्रियः सर्वा गान्धारीपरिचारिकाः ।
ततः समेत्य राजानं धृतराष्ट्रमरिन्दमौ ॥ २९ ॥ निवेद्य नामधेये
स्वे तस्य पादावगृह्णताम् । गान्धार्य्याश्च पृथायाश्च धर्म्मराजस्य
चैव हि ॥ ३० ॥ भीमस्य च महात्मानौ तथा पादावगृह्णताम् ।
क्षत्तारञ्चापि संगृह्य पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ॥ ३१ ॥ तैः सार्द्धं नृपतिं
वृद्धं ततस्तौ पर्य्युपासताम् । ततो निशि महाराजो धृतराष्ट्रः
कुरूद्वहान् ॥ ३२ ॥ जनार्द्दनञ्च मेधावी व्यसर्ज्जयत वै गृहान् ।
तेऽनुज्ञाता नृपतिना ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ ३३ ॥ धनञ्जय-
गृहानेव ययौ कृष्णस्तु वीर्य्यवान् । तत्रार्च्चितो यथान्यायं सर्व-
कामैरुपस्थितः ॥ ३४ ॥ कृष्णः सुष्वाप मेधावी धनञ्जयसहाय-
वान् । प्रभातायान्तु शर्व्वर्य्यां कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् ॥ ३५ ॥
धर्म्मराजस्य भवनं जग्मतुः परमार्च्चितौ । यत्रास्ते स सहामात्यो
धर्म्मराजो महाबलः ॥ ३६ ॥ तौ प्रविश्य महात्मानौ तद्गृहं
परमार्च्चितम् । धर्मराजं ददृशतुर्द्देवराजमिवाश्विनौ ॥ ३७ ॥
समासाद्य तु राजानं वार्ष्णेयकुरुपुङ्गवौ । निषेदतुरनुज्ञातौ
प्रीयमाणेन तेन तौ ॥ ३८ ॥ ततः स राजा मेधावी विवक्षुः प्रेक्ष्य
तावुभौ । प्रोवाच वदतां श्रेष्ठो वचनं राजसत्तमः ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विवक्षू हि युवां मन्ये वीरौ यदुकुरू-

इहो । ब्रूतं कर्त्तास्मि सर्व्वं वा न चिरान्मा विचार्य्यताम् ॥ ४० ॥ इत्युक्तः फाल्गुनस्तत्र धर्म्मराजानमब्रवीत् । विनीतवदुपागम्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४१ ॥ अयं चिरोषितो राजन् वासुदेवः प्रतापवान् । भवन्तं समनुज्ञाप्य पितरं द्रष्टुमिच्छति ॥ ४२ ॥ स गच्छेदभ्यनुज्ञातो भवता यदि मन्यसे । आनर्त्तनगरीं वीर तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पुण्डरीकाक्ष भद्रन्ते गच्छ त्वं मधुसूदन । पुरीं द्वारवतीमद्य द्रष्टुं सुरसुतं प्रभो ॥ ४४ ॥ रोचते मे महाबाहो गमनं तव केशव । मातुलश्चिरदृष्टो मे त्वया देवी च देवकी ॥ ४५ ॥ समेत्य मातुलं गत्वा बलदेवञ्च मानद । पूजयेथा महाप्राज्ञ मद्वाक्येन यथार्हतः ॥ ४६ ॥ स्मरेथाश्चापि मां नित्यं भीमञ्च बलिनाम्वरम् । फाल्गुनं सहदेवञ्च नकुलञ्चैव मानद ॥४७॥ आनर्त्तानवलोक्य त्वं पितरञ्च महाभुज । वृष्णींश्च पुनरागच्छेर्हयमेधे ममानघ ॥ ४८ ॥ स गच्छ रत्नान्यादाय विविधानि वसूनि च । यच्चाप्यन्यन्मनोज्ञन्ते तदप्यादत्स्व सात्वत ॥ ४९ ॥ इयञ्च वसुधा कृत्स्ना प्रसादात्तव केशव । अस्मानुपागता वीर निहताश्चापि शत्रवः ॥ ५० ॥ एवं ब्रुवति कौरव्ये धर्म्मराजे युधिष्ठिरे । वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५१ ॥

वासुदेव उवाच । तवैव रत्नानि धनञ्च केवलं धरा तु कृत्स्ना तु महाभुजाद्य वै । यदस्ति चान्यद्द्रविणं गृहे मम त्वमेव तस्येश्वर नित्यमीश्वरः ॥ ५२ ॥ तथेत्यथोक्तः प्रतिपूजितस्तदा गदाग्रजो धर्म्मसुतेन वीर्य्यवान् । पितृष्वसारं त्ववदद्यथाविधि सम्पूजितश्चाप्यगमत् प्रदक्षिणम् ॥ ५३ ॥ तया स सम्यक् प्रतिनन्दितस्ततस्तथैव सर्व्वैर्विदुरादिभिस्तथा । विनिर्य्ययौ नागपुराद्गदाग्रजो रथेन दिव्येन चतुर्भुजः स्वयम् ॥ ५४ ॥ रथे सुभद्रामधिरोप्य भामिनीं युधिष्ठिरस्यानुमते जनार्द्दनः । पितृष्वसु-

यापि तथा महाभुजो विनिर्ययौ पौरजनाभिसंवृतः ॥ ५५ ॥ तमन्वयाद्वानरवर्य्यकेतनः ससात्यकिर्माद्रवतीसुतावपि। अगाधबुद्धिर्विदुरश्च माधवं स्वयञ्च भीमो गजराजविक्रमः ॥ ५६ ॥ निवर्त्तयित्वा कुरुराष्ट्रवर्द्धनांस्ततः स सर्वान् विदुरञ्च वीर्य्यवान्। जनार्द्दनो दारुकमाह सत्वरः प्रचोदयाश्वानिति सात्यकिं तथा ॥ ५७ ॥ ततो ययौ शत्रुगणप्रमर्द्दनः शिनिप्रवीरानुगतो जनार्द्दनः। यथा निहत्यारिगणान् शतक्रतुर्दिवं तथानर्त्तपुरीं प्रतापवान् ॥ ५८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि कृष्णप्रयाणे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथा प्रयान्तं वार्ष्णेयं द्वारकां भरतर्षभाः। परिष्वज्य न्यवर्त्तन्त सानुयात्राः परन्तपाः ॥ १ ॥ पुनः पुनश्च वार्ष्णेयं पर्य्यष्वजत फाल्गुनः। आचक्षुर्विषयाच्चैनं स ददर्श पुनः पुनः ॥ २ ॥ कृच्छ्रेणैव तु तां पार्थो गोविन्दे विनिवेशिताम्। सञ्जहार ततो दृष्टिं कृष्णश्चाप्यपराजितः ॥ ३ ॥ तस्य प्रयाणे यान्यासन्निमित्तानि महात्मनः। बहून्यद्भुतरूपाणि तानि मे निगदतः शृणु ॥ ४ ॥ वायुर्वेगेन महता रथस्य पुरतो ववौ। कुर्वन्निःशर्करं मार्गं विरजस्कमकण्टकम् ॥ ५ ॥ ववर्ष वासवश्चैव तोयं शुचि सुगन्धि च। दिव्यानि चैव पुष्पाणि पुरतः शार्ङ्गधन्वनः ॥ ६ ॥ स प्रयातो महाबाहुः समेषु मरुधन्वसु। ददर्शाथ मुनिश्रेष्ठमुतङ्कममितौजसम् ॥ ७ ॥ स तं सम्पूज्य तेजस्वी मुनिं पृथुललोचनः। पूजितस्तेन च तदा पर्य्यपृच्छदनामयम् ॥८॥ स पृष्टः कुशलं तेन सम्पूज्य मधुसूदनम्। उतङ्को ब्राह्मणश्रेष्ठस्ततः पप्रच्छ माधवम् ॥ ९ ॥ कच्चित् शौरे त्वया गत्वा कुरु-

माख्वबद्ध तत् । कृतं सौभ्रात्रमचलं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १० ॥
अपि सन्धाय तान् वीरानुपावृत्तोऽसि केशव । सम्बन्धिनः स्व-
दयितान् सततं वृष्णिपुङ्गव ॥ ११ ॥ कच्चित् पाण्डुसुताः पञ्च
धृतराष्ट्रस्य चात्मजाः । लोकेषु विहरिष्यन्ति त्वया सह परन्तप
॥ १२ ॥ स्वराष्ट्रेषु च राजानः कच्चित् प्राप्स्यन्ति वै सुखम् ।
कौरवेषु प्रशान्तेषु त्वया नाथेन केशव ॥ १३ ॥ या मे सम्भावना
तात त्वयि नित्यमवर्त्तत । अपि सा सफला तात कृता ते भरतान्
प्रति ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच । कृतो यत्नो मया पूर्वं सौशाम्ये कौरवान्
प्रति । नाशक्यन्त यदा साम्ये ते स्थापयितुमञ्जसा ॥ १५ ॥
ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्व्वे ससुतबान्धवाः । न दिष्टमत्यतिक्रान्तुं
शक्यं बुद्ध्या बलेन वा ॥ १६ ॥ महर्षे विदितं भूयः सर्व्वमेतत्तवा-
नघ । तेऽत्यक्रामन्मतिं मह्यं भीष्मस्य विदुरस्य च ॥ १७ ॥ ततो
यमक्षयं जग्मुः समासाद्येतरेतरम् । पञ्चैव पाण्डवाः शिष्टा हत-
मित्रा हतात्मजाः । धार्त्तराष्ट्राश्च निहताः सर्व्वे ससुतबान्धवाः
॥ १८ ॥ इत्युक्तवचने कृष्णे भृशं क्रोधसमन्वितः । उतङ्क इत्युवा-
चैनं रोषादुत्फुल्ललोचनः ॥ १९ ॥

उतङ्क उवाच । यस्मात् शक्तेन ते कृष्ण न त्राताः कुरु-
पुङ्गवाः । सम्बन्धिनः प्रियास्तस्माच्छप्स्येऽहं त्वामसंशयम् ॥ २० ॥
न च ते प्रसभं यस्मात् ते निगृह्य निवारिताः । तस्मान्मन्युपरी-
तस्त्वां शप्स्यामि मधुसूदन ॥ २१ ॥ त्वया शक्तेन हि सता मिथ्या-
चारेण माधव । ते परीताः कुरुश्रेष्ठा नश्यन्त स्म ह्युपेक्षिताः ॥२२॥

वासुदेव उवाच । शृणु मे विस्तरेणेदं यद्वक्ष्ये भृगुनन्दन ।
गृहाणानुनयं चापि तपस्वी ह्यसि भार्गव ॥ २३ ॥ श्रुत्वा च मे
तदध्यात्मं मुञ्चेथाः शापमद्य वै । न च मां तपसाल्पेन शक्तो-
ऽभिभवितुं पुमान् ॥ २४ ॥ न च ते तपसो नाशमिच्छामि तपता-

ध्वर । तपस्ते सुमहद्दीप्तं गुरवश्चापि तोषिताः ॥ २५ ॥ कौमारं ब्रह्मचर्य्यन्ते जानामि द्विजसत्तम । दुःखार्ज्जितस्य तपसस्तस्मान्नेच्छामि ते व्ययम् ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उतङ्कोपाख्याने त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

उतङ्क उवाच । ब्रूहि केशव तत्त्वेन त्वमध्यात्ममनिन्दितम् । श्रुत्वा श्रेयोऽभिधास्यामि शापं वा ते जनार्द्दन ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । तमो रजश्च सत्त्वञ्च विद्धि भावान्मदाश्रयान् । तथा रुद्रान् वसून् वापि विद्धि मत्प्रभवान् द्विज ॥ २ ॥ मयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चाप्यहम् । स्थित इत्यभिजानीहि मा ते भूदत्र संशयः ॥ ३ ॥ तथा दैत्यगणान् सर्वान् यक्षगन्धर्व-राक्षसान् । नागानप्सरसश्चैव विद्धि मत्प्रभवान् द्विज ॥ ४ ॥ सदसच्चैव यत् प्राहुरव्यक्तं व्यक्तमेव च । अक्षरञ्च क्षरञ्चैव सर्वमेतन्मदात्मकम् ॥ ५ ॥ ये चाश्रमेषु वै धर्म्माश्चतुर्धा विदिता मुने । वैदिकानि च सर्वाणि विद्धि सर्वं मदात्मकम् ॥ ६ ॥ असच्च सदसच्चैव तद्विश्वं सदसत्परम् । मत्तः परतरं नास्ति देवदेवात् सनातनात् ॥ ७ ॥ ओङ्कारप्रमुखान् वेदान् विद्धि मां त्वं भृगूद्वह । यूपं सोमं चरुं होमं त्रिदशाप्यायनं मखे ॥ ८ ॥ होतारमपि हव्यञ्च विद्धि मां भृगुनन्दन । अध्वर्य्युः कल्पकश्चापि हविः परमसंस्कृतम् ॥ ९ ॥ उद्गाता चापि मां स्तौति गीतघोषैर्महाध्वरे । प्रायश्चित्तेषु मां ब्रह्मन् शान्तिमङ्गलवाचकाः । स्तुवन्ति विश्वकर्म्माणं सततं द्विजसत्तम ॥ १० ॥ मम विद्धि सुतं धर्म्ममग्रजं द्विजसत्तम । मानसं दयितं विप्र सर्वभूतदयात्मकम् ॥ ११ ॥ तत्राहं वर्त्तमानैश्च निवृत्तैश्चैव मानवैः । बह्वीः संसरमाणो वै